

Maja Polić

NEKADAŠNJA RIJEKA I RIJEČANI, S OSVRTOM NA KORESPONDENCIJU RAČKI – STROSSMAYER

dr. sc. Maja Polić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne i društvene znanosti u Rijeci
Gjure Ružića 5, HR-51000 Rijeka
polic@hazu.hr

UDK 94(497.5Rijeka)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 5. 9. 2009.
Prihvaćeno: 11.11. 2009.

Nekadašnja Rijeka – grad uz zapadnu obalu Rječine – tijekom svoje višetisućljetne povijesti nalazila se u rukama brojnih gospodara. Koncem XVIII. st. postaje predmetom interesa mađarskoga kapitala te od tada bilježi burne političke trenutke, koji se donekle smiruju 1868. sklapanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe. Njome grad postaje corpus separatum Pešte. O tadašnjoj Rijeci bilo je govora i u prepisci dvojice hrvatskih velikana XIX. stoljeća – kanonika, znanstvenika i političara F. Račkoga te biskupa, političara i mecena J. J. Strossmayera. Znatan dio prepiske objavljen je u četveroknjižnoj Korespondenciji Rački – Strossmayer, koju je od 1928. do 1931. g. objavio akademik i sveučilišni profesor F. Šišić. Kapitalna su to vrela za povijest Hrvatske, ali i ostale Europe, s ocjenama brojnih događanja, djelovanja niza ličnosti te manje poznatih zbivanja i ljudi. Među njima se vrlo otvoreno govori i o pojedincima koji su obilježili riječku svakodnevicu XIX. stoljeća, napose onu političku. S iznenađenjem i zadovoljstvom otkrivamo i to da su obojica velikana, i onaj u Zagrebu i onaj u Đakovu, ipak bila i “obični” ljudi.

Ključne riječi: *Strossmayer; Rački; Rijeka; Riječka krpica.*

1.

U XIX. st. hrvatski nacionalni prostor ušao je razdijeljen u više cjelina: dio se nalazio u okviru Habsburške Monarhije, pod upravom Beča i pod upravom Budimpešte, dio je bio u okviru Vojne krajine (do 80-ih godina), a dio je činila Banska Hrvatska.¹

¹ Ovdje donosimo samo izbor osnovne literature: C. A. MACARTNEY, *The Habsburg Europe 1790-1918*, London, 1950.; Fran ZWITTER, Jaroslav ŠIDAK, Vaso BOGDANOV, *Le probléms nationaux dans la monarchie des Habsburg*, Beograd, 1960.; Jaroslav ŠIDAK, Vinko FORETIĆ, Julije GRABOVAC, Igor

U prvim godinama toga “vijeka nacija” prekinut je i slobodan život višestoljetne Dubrovačke Republike; naime, ukidajući i nju i prisvajajući u počecima toga stoljeća i druga hrvatska područja, Napoleonova Francuska stvorila je Ilirske pokrajine, sa sjedištem u Ljubljani, koje su trajale koliko i Francusko Carstvo, nakon čega će Dubrovnik biti uključen u bečku Dalmaciju.² I unutar tih država hrvatski je narod razdijeljen u veće cjeline, u sâmoj Habsburškoj Monarhiji između njezine austrijske i ugarske polovice. U takvoj upravnoj konstelaciji odvijao se život hrvatskoga naroda, osobito opterećen pritiskom vladajućih, u ovome slučaju i njihova njemačkoga i mađarskoga narastajućega nacionalizma, i to ponajprije mađarskoga, a u primorskoj Hrvatskoj talijanskoga.³

Društveni procesi koji su se u prvoj polovici XIX. st. odvijali unutar granica Habsburške Monarhije, napose peštanski pritisak, 30-tih godina rezultirali su nastankom brojnih programskih spisa; njihova je namjera bila pružiti odgovore na goruće probleme političkoga, gospodarskoga i kulturnoga razvoja hrvatskog naroda, i to i njegova oblikovanja kao moderne nacije, koja uključuje sve slojeve jednog naroda bez obzira na njihove statusne i imovinske razlike.⁴ U taj proces uključila se skupina pretežno mladih i obrazovanih ljudi pučkoga te dijelom plemićkog podrijetla, na čelu s Ljudevitom Gajem i grofom Jankom Draškovićem; namjera im je bila u tome pravcu usmjeriti stanovnike Banske Hrvatske.⁵

Prvi je korak njihova djelovanja bilo stvaranje jedinstvenog književnog jezika kao osnovne pretpostavke za unutarnje povezivanje hrvatskog naroda, te dalje, njegovo pretvaranje u naciju.⁶ Međutim, situacija u Banskoj Hrvatskoj u tome je razdoblju bila veoma nepogodna; naime, Hrvati su bili ne samo u ekonomskoj opasnosti, već i narodnosnoj.⁷

KARAMAN, Petar STRČIĆ, Mirko VALENTIĆ, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb, 1990.; Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskoga naroda 1860-1914*, Zagreb, 1968.; Stjepan Antoljak, Šime BATOVIĆ, Nenad CAMBI, Ivo JELIĆ, Stjepo OBAD, Petar STRČIĆ, Agneza SZABO, *Pregled hrvatske povijesti*, Zagreb, 1994., 1999., i *A survey of Croatian history*, 1996.; Nikša STANČIĆ, *Hrvatski građanski sabor 1848-1918*, Hrvatski sabor, Zagreb, 1994., str. 61-97; Darko DUKOVSKI, *Istra. Kratka povijest dugog trajanja: od prvih naseobina do danas*, Pula, 2004.

² Stjepan ČOSIĆ, *O slomu Republike i ustroju francuske uprave u Dubrovniku 1808. i 1809.*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 33, Dubrovnik, 1995., str. 177-203.

³ Usp. lit. u prethodne dvije bilješke.

⁴ O tome: J. Šidak, V. Foretić, J. Grabovac, I. Karaman, P. Strčić, M. Valentić, n. dj., str. 119 i dalje.

⁵ Isto.

⁶ Isto. Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002., str. 71 i dalje.

⁷ O tome, napose: Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Zagreb, 1985.

Nakon revolucionarne 1848. i pravnoga nestanka feudalnoga sustava te nakon vojnih poraza i teške gospodarske situacije, godine 1859. neoapsolutistički sustav propada te dolazi do zasjedanja Hrvatskoga sabora 1861., i to dijelom na temelju preporodnih tradicija.⁸ Tada se oblikuju osnovni politički pravci koji će dati biljeg hrvatskoj politici sve do propasti Austro-Ugarske 1918. godine. Ti su pravci uobličeni kroz političke stranke: Narodnu stranku, čija je politika, uz ostalo, i obnova veza Banske Hrvatske s Ugarskom, ali pod uvjetima priznavanja hrvatske državnosti i teritorijalne cjelovitosti hrvatskih zemalja, zatim Unionističku stranku, koja je podržavala obnovu veza Banske Hrvatske s Ugarskom, ali bez postavljanja prethodnih uvjeta, i Stranku prava s izraženim protivljenjem direktnim vezama Banske Hrvatske kako s Ugarskom tako i s Austrijom, a jedina veza Ugarske, Austrije i Hrvatske trebao je biti vladar.⁹

Spomenuti narodnjaci i pravaši oblikovali su i dvije nacionalne ideologije koje će također bitnije obilježiti hrvatsku političku pozornicu sve do 1918. godine, ali i kasnije, sve do naših dana.¹⁰ Naime, narodnjačka ideologija, čiji su glavni nosite-

⁸ Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992., str. 129 i dalje.

⁹ J. Šidak, M. Gross, Lj. Karaman, D. Šepić, n. dj., str. 21.

¹⁰ A s nastavcima sve do danas.

¹¹ J. J. Strossmayer (Osijek, 4. veljače 1815. – Đakovo, 8. svibnja 1905.) iz trgovačke je njemačke obitelji. Za svećenika je zaređen 1838. u Đakovu. U Pešti je doktorirao teologiju, a u Beču filozofiju. Bio je dvorski kapelan i jedan od direktora elitnog Sveučilišta u Beču, Augustineuma. U studenome 1849. imenovan je biskupom u Đakovu; poslije je bio i srijemsko-bosanski biskup. Pristalica je ilirskoga pokreta, odnosno hrvatskoga narodnog preporoda. Zagovarao je austroslavizam i južnoslavensvo, i to u obliku panslavizma, držeći se staroga nastojanja Katoličke crkve o zbližavanju s pravoslavnim crkvama. Usto, smatrao je da su Beč i Budimpešta prejaki za djelovanje samo Hrvata. A tu je već i ujedinjena Njemačka (potonji "Drang nach Osten") i Italija (oružani pokušaj kod Visa 1866., pa velikotalijanski nacionalistički iredentizam). Stoga Strossmayer – zajedno s F. Račkim – potiče stvaranje južnoslavenske ideologije: treba okupiti južne Slavene, od slovenskoga Triglava do bugarske Varne. Vodeći je član Narodne stranke. Ali, razočaran politikom vladajućih hrvatskih struktura, povlači se iz političkog života, do 1880., kada je član Nezavisne narodne stranke. Gospodarski je obnovio područje svoje biskupije i time znatno povećao prihode, te je veliki kulturno-prosvjetni i znanstveni mecena; primjerice, novčano je bitno pomogao osnivanju i djelovanju mnogih institucija te ediranja niza djela. Tako je nastala, npr., i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Strossmayerova galerija, Zagrebačko sveučilište itd. O Strossmayeru postoji golema literatura, iz koje – samo kao primjere – izdvajamo: Janko BARLE, *Josip Juraj Strossmayer. O pedesetgodišnjici njegova biskupovanja*, Zagreb, 1900.; *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, Izložba, Osijek – Đakovo, 1990.; Andrija ŠULJAK, *Biskup Josip Juraj Strossmayer, život i djelo (1815. 1850.-1905.)*, Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 21, Osijek, 2005., str. 53-60; Julijo MARTINČIĆ, *Josip Juraj Strossmayer, đakovački i srijemski biskup. U povodu 190. godine rođenja i 100 godišnjice smrti (Osijek, 4. veljače 1815.–Đakovo, 8. travnja 1905.)*, isto, str. 91-100; Hodimir SIROTKOVIĆ, *Život i djelo đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera, Josip Juraj Strossmayer 1815.-1905. Zbornik radova*, Zagreb, 2006., str. 25-34; Nikša STANČIĆ, *Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike*, isto, str. 35-50; Petar STRČIĆ, *Franjo Rački – inspirator Strossmayerovih ideja*, isto, str. 51-66.

lji bili biskup dr. Josip Juraj Strossmayer¹¹ i kanonik dr. Franjo Rački,¹² zastupala je južnoslavizam, prema kojemu se opstanak hrvatskoga naroda treba sastojati u političkome i kulturnom povezivanju najprije južnoslavenskih, a kasnije – s osamostaljenjem Bugarske¹³ – jugoslavenskih naroda, i to na ravnopravnim osnovama; ali unutar Habsburške Monarhije jer je izlazak iz nje i opstanak nemoguć zbog prejakih Beča i Budimpešte.¹⁴ S druge strane, pravaška se ideologija, kako je tumačio njezin zagovaratelj dr. Ante Starčević, borila za posebnost hrvatskoga u odnosu na ostale južnoslavenske narode, a stvaranje hrvatske države tretirala je kao glavni politički cilj, odnosno kao temelj razvoja hrvatskoga društva.¹⁵ No, osobna žrtva drugoga pravaškog vođe, dr. Eugena Kvaternika, pokazala je da je u to doba takvo što nemoguće izvesti.¹⁶

U međuvremenu nove teškoće na vanjskopoličkome i unutarnjopoličkome planu natjerale su Bečki dvor na preuređenje Habsburške Monarhije. Dvor se nagodio s Mađarima, a kao rezultat toga bilo je pretvaranje Monarhije 1867. g. u dvojni državu, odnosno Austro-Ugarsku Monarhiju, zapadnu ili cislajtanijsku – austrijsku te istočnu ili transljajtanijsku – ugarsku cjelinu; njih veže osoba vladara te vanjski i

¹² Franjo Rački (Fužine, 25. studenoga 1828.–Zagreb, 13. veljače 1894.), potonji kanonik u Đakovu pa u Zagrebu, također je iz trgovačke, ali slovenske obitelji. U Beču je završio studij teologije, te zaređen je za svećenika Senjske biskupije. Studij filozofije i teologije polazio je u Beču, gdje je doktorirao 1855. godine. U Senju je predavao matematiku, fiziku i teologiju. Od 1857. do 1860. u Rimu istražuje vrela o hrvatskoj povijesti. U Zagrebu je političar od 1860., te sa Strossmayerom osniva Narodnu stranku i glavni je urednik njezina lista *Pozor*, kasnije *Obzor*. U više je navrata zastupnik u Saboru Banske Hrvatske. Bio je i glavni školski nadzornik. S V. Jagićem pokreće časopis *Književnik*. Prvi je predsjednik JAZU (1866.-86.). Zbog loše provedene revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe, Rački se, kao i nešto ranije Strossmayer, 1874. povlači iz politike. Nakon pada bana I. Mažuranića 1880. osniva opozicijsku Neovisnu narodnu stranku. Smatra ga se i osnivačem moderne hrvatske historiografije. Autor je mnogo radova iz starije hrvatske i bosanske povijesti, glagoljaštva itd., ali i aktualne situacije (npr. o tadašnjoj Rijeci). I Rački je za južnoslavenstvo, pa za jugoslavenstvo. (U nas se nerijetko izjednačuju pojmovi *južnoslavenstvo* i *jugoslavenstvo*, najčešće uz korištenje ovoga posljednjeg oblika. No, oni su i suštinski različiti. O *južnoslavenstvu* je rečeno ranije, a *jugoslavenstvo* nastaje s razvojem nacionalne politike u novim osamostaljenim državama u XIX. stoljeću, u Crnoj Gori, Bugarskoj i Srbiji. Tako se napušta i spomenuta komponenta Sv. Stolice o zbližavanju Katoličke crkve i pravoslavnih crkava. Imao je velik utjecaj na cjelokupno Strossmayerovo djelovanje. Petar Strčić, *Franjo Rački – inspirator Strossmayerovih ideja*, n. dj. O Račkome osobito usp. Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb, 2004.; Tadija SMIČIKLAS, *Život i djela Franje Račkoga*, Zagreb, 1895.; *Izbor iz djela. Franjo Rački* (priredio Jakša Ravlić), Zagreb, 1969.

¹³ Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, I, Zagreb, 2005., str. 252.

¹⁴ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, n. dj., str. 22, 23.

¹⁵ Isto, str. 18.

¹⁶ Usp. Milutin CIHLAR NEHAJEV, *Rakovica. O 125. godišnjici rakovičke bune i 125. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, Karlovac, 1996.

vojni poslovi.¹⁷ U toj novoj političkoj konstelaciji i prostor Hrvatske podijeljen je na nekoliko upravnih cjelina. Tako su se u austrijskome dijelu našli Istra s Kvarnerskim otocima i Dalmacija te pod vojnom upravom Vojna krajina (ipak je 1881. g. i pridružena Bansknoj Hrvatskoj), dok se manji dio – Banska Hrvatska ili Provincijal – našao u ugarskome dijelu zajedničke države.¹⁸ Toj se novonastaloj podjeli Banska Hrvatska morala prilagoditi te iduće godine sklopiti Hrvatsko-ugarsku nagodbu, prema kojoj je bila samostalna na području zakonodavstva, uprave, bogoštovlja, nastave i pravosuđa; ostali poslovi bili su zajednički.¹⁹ Kao glavni problem Nagodbe izdvaja se podatak da Banska Hrvatska nije dobila samostalnost na području financija.²⁰

Austro-ugarska nagodba dakle postavila je nerješive prepreke za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Nagodba s Ugarskom dobila je snažan otpor u velikomu dijelu hrvatske javnosti, no svi pokušaji njezine promjene, sve do propasti Dualne Monarhije, nisu urodili plodom. Štoviše, dio budimpeštanskih političara smatrao je kako je Banska Hrvatska njome dobila prevelika prava, stoga ih je sustavno nastojao umanjiti. No pojedini hrvatski političari nastojali su iz nje izvući što je više moguće za Bansku Hrvatsku i njezin narod. Takvo je nastojanje došlo do izražaja i za banovanja Ivana Mažuranića (1873. – 1880.), kada se Banska Hrvatska ubrzano modernizira,²¹ ali ipak nije donijelo rješenje glavnih problema hrvatskoga naroda, pa ni drugih. Naime, pod utjecajem zbivanja u sve samostalnijoj Srbiji sve je manje suradnje hrvatskoga i srpskog vladajućeg svijeta u Bansknoj Hrvatskoj.²² Štoviše, nakon austrougarske okupacije osmanlijske Bosne i Hercegovine 1878. g. zaoštavaju se odnosi zbog pitanja pripadnosti tih prostora hrvatskome ili srpskom nacionalnom području. Isto tako, rješenje pitanja opstanka višestoljetne Vojne krajine 1881. g. nije ni približno zadovoljilo težnje onih Hrvata koji traže njezino pridruženje Bansknoj Hrvatskoj, kao i Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine. A u vrijeme banovanja grofa Karolya (Dragutina) Khuena Héderváryja (1883. – 1903.) dolazi i do svojevrsnoga slamanja otpora hrvatske oporbe u korist mađarskih interesa, pa tako i do drastičnoga smanjivanja

¹⁷ M. Gross, A. Szabo, n. dj., str. 213-220.

¹⁸ Isto. Petar STRČIĆ, *Josip Juraj Strossmayer danas*, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, 16-17, 2006., str. 111.

¹⁹ Usp. M. Gross, A. Szabo, n. dj., str. 232-238.

²⁰ Isto.

²¹ Tada se otvara Sveučilište u Zagrebu, uvodi se odgovornost bana Saboru, pravosuđe se odvaja od uprave, uvodi se obvezatno osnovno školovanje, sloboda okupljanja i tiska, dokidaju se posljednji ostaci feudalnih odnosa itd. *Liberalni reformizam – političke ideje Ivana Mažuranića*, Ivan Mažuranić, *Izabrani politički spisi*, Zagreb, 1999.

²² Usp. D. Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe*, n. dj.

izbornoga prava te uvođenja represivnoga zakonodavstva.²³ Ban Héderváry poticao je i razmirice Hrvata i Srba, podržavajući potonje.²⁴ Ipak, dozvolio je relativno slobodan razvoj gospodarstva i kulture privlačeći tako na svoju stranu i dio Hrvata.²⁵

Nezadovoljstvo mađarsko-mađaronskom upravom Banskom Hrvatskom dovelo je do velikih nereda 1903. i do Khuenova pada.²⁶ No i kasniji su banovi provodili politiku sličnu onoj K. Héderváryja, ali djelovanje oko Khuenova rušenja rezultiralo je i temeljnim preoblikovanjem hrvatske političke pozornice.²⁷ Tako je primjerice pod patronatom dalmatinskih pravaša dr. Ante Trumbića i Frana Supila iz tadašnje Rijeke pokrenuta *politika novog kursa*, a vezano uz to i djelovanje Hrvatsko-srpske koalicije, koja je, štoviše, iskoristila i nezadovoljstvo dijela Mađara bečkom politikom.²⁸ Rezultat je i dubokog razočarenja onih hrvatskih političara koji više nisu vjerovali da se hrvatsko nacionalno pitanje, odnosno ujedinjenje svih Hrvata, može riješiti unutar Dualne Monarhije. Nova rješenja počela su se tražiti u njezinu razbijanju te oblikovanju države ravnopravnih jugoslavenskih naroda.

Izbijanje Prvoga svjetskog rata samo je još više pogoršalo krizu u čitavoj Monarhiji, pa tako i u Banskoj Hrvatskoj, Istri i Dalmaciji. Sudjelovanje tisuća muškaraca u ratu, velika odricanja nastala zbog ratnih napora, gladi, bolesti – okrenuli su većinu stanovništva svih upravnih cjelina Hrvatske protiv centralne bečke i budimpeštanske vlasti. To se jednako tako odnosi i na one hrvatske političare koji su već u razdoblju prije rata tražili rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja u okvirima države jugoslavenskih naroda koju treba formirati. Dio njih, u travnju 1915., stvorio je u emigraciji Jugoslavenski odbor; bili su to hrvatski, srpski i slovenski političari i javni radnici iz Austro-Ugarske, tada u emigraciji, čiji je cilj bio razbijanje Dualne Monarhije i stvaranje jedinstvene jugoslavenske države; stoga u nju uključuju i kraljevine Srbiju i Crnu Goru.²⁹ Poraz Centralnih sila u rujnu 1918. učinilo je tu opciju mogućom.

2.

U navedenom razdoblju posebno je zanimljiv položaj tadašnje Rijeke, koja se kao opsegom manji grad razvila na desnoj strani potoka Rječine, uz njegov utok

²³ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, n. dj., str. 121-123.

²⁴ Isto.

²⁵ Primjerice, u to je doba izgrađena reprezentativna gimnazijska zgrada na Sušaku. *Zgrada Gimnazije na Sušaku/The Sušak high school building (1896-1996)*, Rijeka, 1996.

²⁶ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, n. dj., str. 213.

²⁷ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "novog kursa"*, Zagreb, 1972.

²⁸ Isto.

²⁹ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb, 1998., str. 27-40.

u Riječki zaljev Jadranskoga mora, dok se Sušak u XIX. st. razvio na lijevoj strani Rječine.³⁰ Riječko područje podijeljeno je između te dvije upravno-državne cjeline. Sama Rijeka, rekosmo – grad uz desnu obalu ušća potoka Rječine Riječkoga zaljeva Jadranskoga mora, tijekom XIX. st. mijenjala je svoje gospodare, a 1868. g. Hrvatsko-ugarskom nagodbom dolazi pod neposrednu upravu Pešte. Istočno od Rječine, naselje u nastajanju, Sušak, kao i druga obalna područja Kvarnerskoga primorja do Novoga Vinodolskoga (a istok je Vojna krajina), bili su dio Banske Hrvatske, dakle posredno dio Ugarske. Na zapadno predgrađe Rijeke nastavljao se cislajtanijski, austrijski prostor, i to Kastavština i Liburnijska Istra, a nasuprot su također bečki Kvarnerski otoci.³¹ Nagodbom je ostao neriješen problem pripadnosti tadašnje Rijeke, koja se uskoro ipak našla izlučena iz Banske Hrvatske, pod neposrednom upravom Budimpešte (sve do 1918.).³²

Grad je i ranije, kao dvorsko habsburško dobro, naizmjenice mijenjao svoj unutardržavni pripadajući status, tako da je povremeno ulazio u sastav Kranjske ili, primjerice, Severinske županije u okviru Banske Hrvatske;³³ a kratkotrajno je pripadao i Bonaparteovim Ilirskim pokrajinama.³⁴ Problem je i sâm unutarnji razvoj Rijeke u kojemu je vladajući bio uglavnom tanak, anacionalni sloj, dok je najveći dio donjega društvenoga hijerarhijskoga sloja bio hrvatski, koji je bio i apsolutno većinsko stanovništvo.³⁵ No, krenimo redom.

3.

Već koncem XVIII. st. do izražaja dolaze žive intencije Mađara da se domognu Jadrana i stvore svoj izlaz na more, na hrvatskome tlu, kao što je to već učinio Beč sa "svojim" Trstom.³⁶ Rijeka je 1719. odlukom cara Karla VI. proglašena slobodnom lukom, a 1727. spojena je Karolinskom cestom preko Mrkoplja s Karlovcem, nakon čega se taj grad, na rubu upravnog područja Trojedne Kraljevine, počeo intenzivnije razvijati. Nakon 1748. Rijeka je postala dio posebnoga sjeveroistočnojadranskog

³⁰ Petar STRČIĆ, *Rijeka od kraja XVIII. stoljeća do 1918. Prilog za nacrt povijesne sinteze*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994., str. 49-72.

³¹ Usp. bilj. 1.

³² Usp. M. Gross, A. Szabo, n. dj., str. 232-238.

³³ Na čelu Severinske županije postavljen je riječki guverner, koji je u isto vrijeme obavljao dužnost kapetana riječkoga i kapetana bakarskoga. *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 150.

³⁴ Isto, str. 165-166.; Danilo KLEN, *Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije. Prema suvremenim izvještajima Trgovinske komore*, Zagreb, 1959.

³⁵ *Povijest Rijeke*, n. dj., na više mjesta.

³⁶ Isto, str. 106.

komercijalnog distrikta zvanog Austrijsko primorje (*Littorale Austriaco*) sa središtem u Trstu; poveljom od 9. kolovoza 1776. Marija Terezija izdala je povelju kojom je propisala da se Rijeka "neposredno pridruži hrvatskoj kraljevini", nakon čega je grad izlučen iz sastava Austrijskog primorja i predan mještovitom hrvatsko-ugarskom povjerenstvu, s tim da su riječkoj luci i nadalje ostavljene "iste polakšice" koje je imala i ranije; time je grad zadržao položaj slobodne luke.³⁷ Također, vladarica je odredila da se ustroji Severinska županija i da se ona "podloži, poput drugih županijah, kraljevskomu hrvatskomu vieću". Nova županija osnovana je iduće godine, te je obuhvaćala Gorski kotar i Vinodol, a dekretom vladarice iz 1777. u njezinu sastavu našli su se i Bakar, Bakarac i Kraljevica. Velikim županom postao je József Mailáth de Székhely, bivši savjetnik i izvijestitelj Ugarske dvorske komore, koji je ujedno imenovan riječkim gubernatorom; Županija je u upravnom pogledu podčinjena "kraljevskomu hrvatskomu vieću".³⁸

Budući da se položaj grada i luke Rijeke u povijesti razlikovao od položaja ostalih dijelova Severinske županije, Marija Terezija posebnom je poveljom od 23. travnja 1779. ustanovila da se Rijeka "sa svojim kotarom" smatra kao "posebno tielo" (*corpus separatum*) pridruženo "kruni kraljevine Ugarske" i da se "ni na koji način ne miješa s bakarskim kotarom koji je oduvijek pripadao kraljevini Hrvatskoj".³⁹ Učinila je to na preporuku Hrvatskog kraljevskog vijeća, koje je time htjelo naglasiti razliku između Rijeke i ostalih dijelova Severinske županije. No, već 30. srpnja 1779. vladarica je ukinula Hrvatsko kraljevsko vijeće i njegove upravne poslove prenijela na Ugarsko namjesničko vijeće podredivši (tadašnju) Hrvatsku, a time i Rijeku, upravi Ugarske.

Pa iako je na Hrvatskome saboru godine 1790. zatraženo sjedinjenje tadašnje Rijeke s Banskom Hrvatskom, dok je Ugarski sabor tražio da se grad izravno stavi pod Ugarsku, u prvoj polovini XIX. stoljeća, točnije 2. svibnja 1836., na Ugarskome se saboru govori samo o "Ugarskome Primorju/Littorale Ungarico", uspostavljenome 1786. godine, za vladavine Josipa II.; tada riječki te bakarski i vinodolski okrug čine novo administrativno tijelo, tzv. Ugarsko Primorje (*Littorale Hungaricum*), i to na čelu s guvernerom. Ta nova teritorijalna jedinica protezala se od Rijeke do Novoga.⁴⁰ U prvim godinama XIX. st. uslijedio je i rat između Austrije i Napoleonove Francuske, a on se osjetio neposredno i u Rijeci, koju su tada na nekoliko dana zauzeli Francuzi.⁴¹

³⁷ Ferdo ŠIŠIĆ, *Rijeka i riječko pitanje*, Gorica, 1912., str. 26.

³⁸ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 150.

³⁹ Franjo RAČKI, *Rieka prama Hrvatskoj*, Zagreb, 1867., str. LXXXII.

⁴⁰ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 151.

⁴¹ Isto, str. 171.

Nakon burne rasprave o Rijeci na sjednici Ugarskog sabora u Požunu 1807. godine,⁴² uslijedio je kraljev reskript prema kojemu Rijeka svoje zastupnike šalje na zajednički sabor u Požun; ali već iduće godine kralj donosi novi reskript i o guvernerovu sudjelovanju na Hrvatskome saboru.⁴³

Nakon ponovnog rata Austrije i Francuske (završen mirom u Schönbrunn u listopadu 1809.), Napoleon stvara već ranije spomenute Ilirske pokrajine pa i Rijeka pripada njima.⁴⁴ Za vrijeme francuske okupacije (1809. – 1813.) grad je dio Građanske Hrvatske (*La Croatie civil*) u sklopu Ilirskih pokrajina. Od 1816. g. Rijeka je u sastavu austrijske Kraljevine Ilirije, a 1822. vraćena je sa svojim kotarom kao *corpus separatum* pod jurisdikciju hrvatsko-ugarskog staleškog sustava. Iako su imali osigurano mjesto u Hrvatskom saboru, riječki izaslanici mnogo su više sudjelovali u radu Ugarskog sabora, koji je već 1836. donio zaključak o izgradnji željezničke pruge od Pešte do Rijeke.⁴⁵

Uskoro je Rijeka ponovno na svojoj koži osjetila posljedice razvoja tadašnje europske politike. Naime, nakon sloma Napoleonove vojske u Rusiji, u grad upada britanska vojska.⁴⁶ Okupacija je bila popraćena pljačkom. Nakon te nepogode Rijeka se ponovno vraća neposredno pod vlast u Beču, pod kojom će ostati do 1822. godine.⁴⁷

Ratne prilike/tegobe te razaranja izravno su pogodili grad koji je te, 1822. godine vraćen pod mađarsku upravu; uspostavljena je i uprava i sudstvo kakvi su postojali do 1809. godine.⁴⁸

Revolucionarne 1848. godine u Europi i Banska se Hrvatska pokreće, pa prekida državno-pravne odnose s Ugarskom. Tako Rijeka ulazi u sastav Jelačićeve Banske

⁴² Nespretna formulacija na koju su se Mađari oslanjali bila je da "grad Rijeka spada na ISTU kraljevinu". To "ista" se, po Račkome, odnosi na jedinstvo zemalja Ugarske krune. Rački također smatra da, kada Rijeka ne bi imala nikakve državno-pravne veze s Hrvatskom, ne bi Mađari dozvolili da predstavnici Rijeke imaju mjesto i glas u Hrvatskom saboru. F. Rački, *Rieka prema Hrvatskoj*, n. dj., str. 92-94.

⁴³ Ferdo ČULINOVIĆ, *Rijeka u državno-pravnom pogledu*, Rijeka. Zbornik, geografija-etnologija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura, Zagreb, 1953., str. 263.

⁴⁴ Stvorene su od zapadnih dijelova tadašnje Hrvatske, s desne strane Save do ušća Une, Istre i Dalmacije, uključivši i Kvarnerske otoke i Rijeku. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 166.

⁴⁵ M. Gross, n. dj., str. 184.

⁴⁶ Isto, str. 171.

⁴⁷ Godine 1813. austrijska vojska zauzima sve Ilirske pokrajine, od kojih je, bez Dalmacije, formirana Kraljevina Ilirija koja je imala uglavnom formalne funkcije i postojala je do 40-ih godina. Isto, str. 172.

⁴⁸ Ponovni dolazak Rijeke pod Peštu ipak je značio njezin brži gospodarski napredak, s obzirom na to da je mađarsko gospodarstvo svoj izlaz na međunarodno tržište nalazilo upravo preko Rijeke. Stoga je godine 1847. započela izgradnja velike luke, koja postoji i danas. Danilo KLEN, *Gospodarske prilike u Rijeci od 1813. do 1848.*, Zagreb, 1986., str. 164.

Hrvatske.⁴⁹ Krajem kolovoza 1848. godine u grad, i dalje samo na desnoj obali Rječine, u pratnji vojske ulazi podžupan Zagrebačke županije Josip pl. Bunjevac, koji postaje banski povjerenik za grad.⁵⁰

Aktivnost započeta u Primorju 1848. godine biva prekinuta uvođenjem Bachova apsolutizma, koji je negativno utjecao i na životne prilike stanovnika primorskog kraja.

Naravno, to je išlo na ruku mađaronskim gradskim strukturama koje nisu propuštale priliku za nastale teške životne uvjete okriviti vlast u Zagrebu; a stanovništvo je to prihvaćalo ne poznajući stvarnu situaciju. Tako se polako u dijelu naroda, u samoj Rijeci i okolici, budi revolt protiv hrvatske vlasti, koji će dovesti do nereda u drugoj polovini šezdesetih godina.⁵¹ U tim će neredima skoro nastradati i jedan od bitnijih, intelektualnih izvora hrvatstva u gradu – gimnazija, na čijem se čelu tada nalazio Antun Mažuranić (o tome će riječ biti kasnije).⁵² Dekretom Franje Josipa od 7. travnja 1850. uključena je Rijeka u sastav civilne Hrvatske i Slavonije kao posebne krunovine u Habsburškoj Monarhiji.⁵³ Neoapsolutističke reforme nisu zaobišle ni Rijeku, koja je od 1854. bila središte jednog od ukupno pet upravnih okružja u Hrvatskoj i Slavoniji, ali je puštanje u promet željezničke pruge Beč – Trst preko Zidanog Mosta 1857. ostavilo grad u prometnoj izolaciji. Stoga je riječki patricijat ubrzo nakon sloma neoapsolutizma i početka razgradnje apsolutizma, kada je pokrenut proces unutaršnjeg preustroja Habsburške Monarhije, počeo nastojati oko toga da se Rijeka upravno odcijepi od tadašnje Hrvatske i stupi u što čvršći politički i gospodarski savez s Ugarskom.

Godine 1860. Banska konferencija u Zagrebu naime nije prihvatila Rijeku kao *corpus separatum*, koji bi se nalazio neposredno pod Peštom; i to stoga jer ni hrvatski Kraljevinski odbor ni Sabor nisu priznavali ozakonjenje takvoga položaja člankom IV. Ugarskoga sabora iz 1807. godine.⁵⁴ Tadašnji ban Josip Šokčević riječkom gradskom vijeću dostavio je napatuk za organizaciju hrvatskih gradova i municipija koji je prethodno potvrdio Franjo Josip I.; po tome dokumentu i grad Rijeka i njegov ko-

⁴⁹ Isto, str. 211.

⁵⁰ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Josip pl. Bunjevac u Rijeci (31. kolovoza 1848.) te ponovno uključivanje Rijeke u Bansku Hrvatsku*, Rijeka, IV, 1-2, Rijeka, 1998.-1999., str. 39.

⁵¹ O tome usp.: Maja POLIĆ, *Mađaronski izgredi u Rijeci i bakarskome zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine*, Bakarski zbornik, 9, Bakar, 2004., str. 7-33.

⁵² Ista, *Grada o napadu na hrvatsku gimnaziju u Rijeci 12. lipnja 1867. godine*, Rijeka, VIII, 2, Rijeka, 2003., str. 131-144.

⁵³ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212.

⁵⁴ Milan MARJANOVIĆ, *Rijeka od 1860. do 1918.*, Rijeka. Zbornik, n. dj., str. 217 i dalje.

tar sastavni su dio Banske Hrvatske. Naravno, vodeće mađaronske strukture u riječkome magistratu protivile su se tome, kao i obnavljanju Riječke županije te Bartolu Zmajicu kao njezinu velikome županu. Mađaroni su Rijeku i dalje smatrali mađarskim gradom te su izazivali demonstracije i napade na hrvatsko stanovništvo.⁵⁵ Radi popularizacije svojih ideja, mađaroni tada pokreću nekoliko edicija na talijanskome jeziku,⁵⁶ dok će riječki patricij, pravaš Erazmo Barčić, na to odgovoriti pokretanjem lista *La voce d' un patriota (Glas rodoljuba)* kako bi njegova, hrvatska, stajališta mogli čitati i njegovi sugrađani patriciji.⁵⁷

Pitanje Rijeke našlo se i na sjednicama Hrvatskoga sabora 1861. godine, na kojemu – zahvaljujući odluci riječkoga magistrata – nije bilo predstavnika Rijeke.⁵⁸ Saborska odluka da se u gradu “vodi računa o talijanskome jeziku i da se građanima i korporacijama nevještim hrvatskom jeziku za sada još dozvoljava upotreba talijanskog jezika” rezultiralo je ponovnim demonstracijama i napadima, napose 1867. godine; situacija se smiruje tek Zmajićevom smjenom, kada je na prijedlog dvorske kancelarije kraljevskim povjerenikom imenovan Mađar Eduard Cseh de Szent Katolna.⁵⁹

Prilikom posvete zastave Riječke županije na Grobničkom polju 25. svibnja 1862. došlo je do ispada pojedinih Riječana prema sudionicima te svečanosti. Prema pisanju zagrebačkoga *Pozora* od 30. svibnja 1862., izgrednici su u gradu zviždali i bacali kamenje na povorku ljudi, demonstrativno izvikujući *éljen*, tj. mađarski povik *živio*.⁶⁰ Zbog nereda koji su se zbili prigodom posvete županijske zastave i budući da “Rieka neprestaje biti pozorištem prizorah narušavajućih javni mir i poredak”, ban Šokčević čak je poslao u tadašnju Rijeku križevačkog velikog župana Ljudevita Vukotinovića kao kraljevskog povjerenika sa zadaćom da ondje provede istragu zbog izgreda prigodom grobničke svečanosti. Vukotinović je uskoro javio u Zagreb da je neki Vjekoslav Jakšetić izjavio da obećaje nagradu od 150 forinti onomu tko ukrade, zapali ili raspara županijsku zastavu. Zbog “najveće gungule i meržnje prema ovdje stanujući Hrvati”, u Riječkoj je županiji utemeljena tajna policijska služba na koju je do 1865. potrošeno 400 forinti. Sudbeni stol Zagrebačke županije pokrenuo je u međuvremenu posebnu kaznenu istragu protiv Ante Starčevića, velikog bilježnika

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Godine 1860. pokrenuli su list *Gazzetta di Fiume*; od 1865. tiska se i *Giornale di Fiume*, od 1867. dvojezični *Gazzetta di Fiume – Fiumaner Zeitung*, i od 1868. g. *La Bilancia. Povijest Rijeke*, n. dj., str. 225, 227; Darinko MUNIĆ, *Začeci riječke talijanske historiografije*, Rijeka, IX, 2, Rijeka, 2004., str. 67-74.

⁵⁷ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 225, 227.

⁵⁸ Isto, str. 220.

⁵⁹ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212.

⁶⁰ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212; M. Marjanović, *Rijeka od 1860.*, n. dj., str. 219.

Riječke županije, zbog govora koji je ovaj održao 4. lipnja 1862. na sjednici županijske skupštine, i to s obrazloženjem da je tim govorom “nastojao razdraživati na preziranje i meržnju” protiv vlade i države.⁶¹

Borba za Rijeku imala je veliko značenje za Kvarnersko primorje, pa i za Zapadnu Hrvatsku u cjelini. Tuđinskoj najezdi i njihovu protuhrvatskome djelovanju riječkih mađarona odupiru se prije svega riječki Hrvati, a u toj im se borbi postupno pridružuju i drugi primorski Hrvati.

Hrvatsko-ugarskom nagodbom, preciznije – njezinim naknadno krivotvorenim paragrafom 66., poznatim kao “Riječka krpica”, tadašnja je Rijeka 1868. potpala pod neposrednu upravu Pešte; dvije godine kasnije stvoren je tzv. riječki provizorij, koji će potrajati do 1918. godine, do raspada Monarhije.⁶² Prema njemu, kralj, na prijedlog ugarskoga ministra predsjednika, imenuje guvernera, inače posrednika između riječkoga municipija i vlade u Pešti, koji je nositelj političke uprave grada i kotara i obnašatelj pomorskih poslova na području čitavog Ugarskog Primorja, odnosno od Rijeke do Novoga.⁶³

Hrvatski sabor već je 18. studenoga 1868. prijavio Franji Josipu da će izabrati kraljevinski odbor za rješavanje riječkog pitanja. Idućega dana Sabor je u smislu kraljevskog otpisa od 8. studenoga 1868. izabrao četiri člana u kraljevinski odbor za daljnje pregovore o “riečkom pitanju”; članovi su grof Ladislav Pejačević, Stjepan Vuković, Josip Žuvić i Aleksandar Fodroczy.⁶⁴ Ugarski sabor nije žurio s izborom svoga kraljevinskog odbora, jer su Mađari postigli da Rijeka postane *corpus separatum* i da riječki zastupnik sjedi u Ugarskom saboru, a to je bio osnovni preduvjet za mađarsku prevlast nad tim gradom. Nisu se posebno žurili ni riječki autonomaši, koji su bili zadovoljni činjenicom da je Hrvatsko-ugarskom nagodbom Rijeka izdvojena iz Banske Hrvatske, što je bio primarni cilj svih njihovih nastojanja tijekom proteklih osam godina. Pokazalo se to zorno već prilikom posjeta Franje Josipa Hrvatskoj te Rijeci u ožujku 1869. Dok je u Hrvatskoj vladar gotovo posvuda bio doživljavao i pozdravljan gotovo isključivo kao hrvatski kralj, u Rijeci su se čuli povici na talijanskom *Viva l'Ungheria, viva il re (Živjela Ugarska, živio kralj)*; a na transparentima su bili natpisi na mađarskom jeziku *Éljen Ferenc József, magyarország királya (Živio Franjo Josip, mađarski kralj)*.⁶⁵

⁶¹ HDA, Zagreb, Riječka županija, kut. 52, br. 285, 341 (1862), kut. 99, br. 685 (1865).

⁶² *Povijest Rijeke*, n. dj. str. 215.

⁶³ F. Rački, *Rijeka*, n. dj., str. 69.

⁶⁴ *Dnevnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu godine 1868.-1871.*, Zagreb, 1871., str. 239-265; *Spisi spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1867.-1870.*, Zagreb, 1905., str. 55-56.

⁶⁵ *Narodne Novine*, XXXV, 62, Zagreb, 17. 3. 1869.

Predstavnici Rijeke bili su Antonio Randich, Antonio Giachich, Josip Mayer i Leopold Adamić. Poslije dulje rasprave Zastupnička kuća Ugarskoga sabora 15. ožujka 1870. stvorila je sljedeći zaključak o riječkom pitanju: "Dočim se izvješće u riečkom pitanju izaslanog ugarskog odbora do znanja prima, opunovlašćuje se ministerium, da donle, dokle se viseća pitanja konačno nerieše, ustanovi jedan provizorium na takav način, da imenuje s obustavljanjem dotično prestajom djelovanja kr. povjerenika, gubernatora, da preuzme javnu upravu grada Rieke i njegovog kotara, te da š njome određuje, riečku pako županiju da predade hrvatskoj autonomnoj vladi".⁶⁶

Franjo Josip odobrio je 28. srpnja 1870. "provizorij", a mađarska je vlada već 29. srpnja 1870. raspravljala o njegovu oživotvorenju.⁶⁷ Prilikom pregovora predstavnika Narodne stranke i predsjednika mađarske vlade Lónyaya početkom 1872. bilo je govora o tomu da se odnos Rijeke prema Banskoj Hrvatskoj riješi preko delegacija, a da se do tada ostave ondje "hrvatske oblasti i zavodi", što je vidljivo iz napisa Račkoga Strossmayeru, o čemu će kasnije biti riječi.⁶⁸

Riječki je "provizorij" bio prijelazno rješenje, jer je i dalje vrijedio propis navedene "Riječke krpice" – članka 66. nagodbe o tomu da se riječka autonomija uređuje sporazumom odbora Ugarskog i Hrvatskog sabora s predstavnicima grada Rijeke; ali je on, zapravo, postao trajno rješenje, jer ni prilikom ponovnih pregovora 1883. i 1884. nije bilo postignuto "obće sporazumljenje" triju strana, kako je propisivala Nagodba. Rijeka izravno nije bila dio ni Hrvatske ni Ugarske, ali je bila pod stvarnom nadležnošću mađarske vlade koju je u gradu zastupao gubernator, a njega je imenovao vladar na prijedlog i uz supotpis predsjednika mađarske vlade. Službeni jezik riječke uprave i sudstva bio je talijanski.

4.

Od Nagodbe do sredine devedesetih godina XIX. st. Rijeka je gospodarski naglo i znatno napredovala zbog velikih mađarskih investicija, pa je pretvorena u najveći transljajtanijski lučko-trgovačko-brodarski centar, drugi nakon cislajtanijskoga Trsta u cijeloj Monarhiji; ali – politički je stagnirala. Tako je u doba bana Héderváryja iz grada istjeran tadašnji glavni izvor hrvatstva i njegovo uporište – gimnazija, koja je morala biti preseljena "priko mosta", tj. u Sušak, preko Rječine, na njegov pusti

⁶⁶ *Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1867.-1870.*, Zagreb, 1905., str. 177.

⁶⁷ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 215.

⁶⁸ Rački Strossmayeru, Zagreb, 8. jan. 1872 *Korespondencija*, I, n. dj., str. 154.

dio ispod Trsata.⁶⁹ Doduše, tih devedesetih godina započinju sukobi autonomaša, tj. uglavnom Talijana i talijanaša s mađarsko-mađaronskim strukturama, i to zbog sve većega zanemarivanja dotadašnjih riječkih autonomnih prava te snaženja mađarizacije, na razne načine, pa tako i preko školskoga sustava.⁷⁰

5.

U međuvremenu, na istočnoj strani Rječine drukčija je situacija. Područje novoga naselja u nastajanju, Sušaka, te starih naselja Trsat, Draga i Podvežica, kao i drugih mjesta i naselja istočno od Rječine, poveljom iz 1778. pripalo je Bakarskome municipiju.⁷¹ No, s vremenom se pokazalo da je u Municipiju vođeno računa samo o središtu, o gradu Bakru, dok su ostali njegovi predjeli bili zanemareni.⁷² Stoga se pojavila ideja o njegovu razvrgnuću, koja je i realizirana 1874. godine.⁷³ Tada je оформljena zasebna Trsatska općina, u koju su bili uklopljeni Vežica i Trsat te Sušak, naselje koje je izniknulo i raslo podno Trsata.⁷⁴ Naime, u počecima XIX. st. stigla je ovamo i Lujzijana, cesta koja, kao i susjedna Karolina u prvoj polovini XVIII. st., vezuje ovaj kraj s unutrašnjošću Hrvatske; tako da i ovamo počinju stizati trgovci i podizati naselje.⁷⁵ Uskoro je godine 1877. sjedište općine s Trsata preneseno u Sušak, koji je u velikoj ekspanziji;⁷⁶ i to usporedno onako kako mađarski kapital dostiže rub svojega područja na zapadu svoje Rijeke, nedaleko od svoje Rafinerije nafte, podignute 80-ih godina.⁷⁷ Naime, dalje na zapad Riječkoga zaljeva, u Liburnijsku Istru, ne mogu jer je to područje austrijske Istre; a na tome zapadnome dijelu Riječkoga zaljeva naglo austrijski i drugi kapital podiže novo naselje, Opatiju, kao svoje najveće turističko-hotelsko naselje, istodobno i jedno od najvećih u Europi.⁷⁸ Tako je

⁶⁹ Milivoj ČOP, *Od velike hrvatske gimnazije u Rijeci do Prve sušačke hrvatske gimnazije*, Izvješće Prve sušačke hrvatske gimnazije, šk. god. 1995./96., Rijeka, 1996., str. 37.

⁷⁰ O tome: Milivoj ČOP, *Riječko školstvo (1948-1918)*, Rijeka, 1988.

⁷¹ Andrija RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, Sušak, 1929., Rijeka, 1990., str. 47.

⁷² Isto, str. 51.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto. Godine 1876. trsatskoj su općini pridružene Draga i obje Kostrene, obzirom na to da se tada kao samostalne općine nisu mogle uzdržavati. Isto, str. 53.

⁷⁵ Usp. Irvin LUKEŽIĆ, *Adamićevo doba*, Rijeka, 2005.

⁷⁶ A. Rački, *Povijest*, n. dj., str. 53.

⁷⁷ Josip ŽGALJIĆ, *Izvori za povijest naftnog gospodarstva u zapadnoj Hrvatskoj*, Vjesnik Istarskog arhiva, 4/5, Pazin, 1994./1995. (1998.), str. 107-112.

⁷⁸ Amir MUZUR, *Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljavanja grada i zdravstvenog turizma*, Opatija, 1998.

mađarski kapital u snažnoj gospodarskoj ekspanziji morao planirati okretanje prema istoku, preko Rječine; uostalom, ovo je područje bilo u Banskoj Hrvatskoj, dakle u okviru mađarskoga dijela Monarhije. Stoga i Pešti odgovara snaženje Sušaka i, preko njega, slabljenje Općine Trsat i bakarskoga Municipija, na čelu kojih se nalaze izrazito hrvatske strukture.

6.

Tijekom stoljeća u tadašnjoj su se Rijeci formirala dva sloja: građanstvo, tj. niži društveni sloj, te patricijat,⁷⁹ sastavljen od dvadesetak obitelji koje su imale materijalnu i političku podlogu, velike povlastice; one nisu pristajale na bilo kakvu promjenu u gradu, jer bi tako došlo i do mogućega gubitka njihovih privilegija.⁸⁰ Taj elitni riječki, u načelu anacionalni, sloj u XIX. st., sastavljen od industrijalaca, trgovaca, obrtnika itd., smatra da će lakše osigurati i razviti dalje svoje bogatstvo upravo pod okriljem mađarskoga kapitala. Jer Pešta će u razvoj riječkog područja, a napose tadašnje Rijeke – jedini njezin izlaz morskim putem u svijet – ulagati znatna sredstva, te će Riječani, tj. vladajući sloj, prosperirati znatno brže i više nego u okviru Banske

⁷⁹ Prve konkretnije podatke o broju stanovnika u tadašnjoj Rijeci donosi izvještaj riječkoga magistrata iz 1851. godine. Riječ je o prvome popisu u kojemu je stanovništvo podijeljeno prema narodnosti, što nam daje sliku nacionalnoga riječkoga karaktera; no to je učinjeno prema izjavama popisnika. Prema izvještaju, u tadašnjoj Rijeci, čije je područje razdijeljeno i zna tri podopćine – Kozalu, Plase i Drenovu – ima 13.462 stanovnika. D. Klen napominje kako popisom nisu bili obuhvaćeni samo domaći žitelji, već i "inostranci", koji su imali trajno ili dulje prebivalište u gradu. Nadalje, navodi kako popis koji je objavljen u zagrebačkim *Narodnim novinama*, broj 16 od 21. siječnja 1852. godine, donosi podatke samo za domaće stanovništvo; tako je od 12.667 stanovnika tadašnje Rijeke bilo 9.904 Hrvata, 1.677 Slovenaca, 691 Talijan, dok za ostale narodnosti Klen ne navodi broj. Za 1852. godinu D. Klen navodi broju od 16.371 stanovnika, iako napominje da ona nije utvrđena popisom jer on te godine nije proveden, već je utvrđena dodavanjem rezultata ranije provedenoga popisa, i to na temelju matica rođenih i umrlih te doseljenih i odseljenih; tome popisu dodane su još tri podopćine: Trsat, Draga Donja i Podvežica, koje se nalaze istočno od Rječine. Treći izvještaj iz 1852. god. donosi broj stanovnika – odlukom bana – za navedeno područje, s dodatkom Sušaka i Martinšćice (oba preko Rječine); na tome širemu području tada ima 16.239 stanovnika. Danilo KLEN, *Tri izvoještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine*, Jadranski zbornik, 1, Rijeka – Pula, 1956., str. 231-234. Druga literatura donosi nešto drugačije podatke. Tako prema popisu provedenome 1851. godine tadašnja Rijeka ima 12.588 stanovnika. Prema upotrebi jezika – *lingua d' uso* – ima 9.904 Hrvata, 1.677 Slovenaca, 693 Talijana te oko 320 Židova, Mađara, Nijemaca, Čeha i drugih. U postocima to iznosi 78,7% Hrvata, 13,3% Slovenaca, 5,5% Talijana i 2,5% ostalih. Broj stanovnika međutim naglo raste, pa su i vrlo uočljive velike demografske promjene. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212. O tome usp. Fran BARBALIĆ, *Pitanje narodnosti u Rijeci*, Zbornik. Rijeka, n. dj., str. 15-34; Igor KARAMAN, *Razvoj stanovništva i privrede u urbanom sustavu grada Rijeke od revolucije 1848/49. do raspada Habsburške monarhije 1918.*, Historijski zbornik, XXXIX, Zagreb, 1986., str. 70-130; Nikola STRAŽIČIĆ, *Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke tijekom posljednjih tri stoljeća*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994., str. 107-138.

⁸⁰ F. Hauptmann, n. dj., str. 210.

Hrvatske koja financijski nije u stanju Rijeci pružiti mogućnost takvoga razvoja.⁸¹ Stoga je u gradu vladajući anacionalni sloj godine 1843. pokrenuo list *Eco del Litorale Ungarico*, dakle na talijanskome jeziku, ali sa signifikantnim ugarskim, tj. mađarskim nazivom. Politika tih novina bila je sadržana u paroli također znakovita sadržaja: *Fiume con Ungheria*, tj. Rijeka s Ugarskom.⁸²

Elitni riječki sloj sasvim se odvojio od apsolutne većine pučana – Hrvata; odvojio se i jezikom, jer govori talijanski, mađarski, njemački, iako, dakako, i dalje zna i hrvatski, ali njime se koristi samo za kontakte s radnicima i slugama, odnosno drugim pripadnicima nižega i najnižega društvenog sloja koji je u apsolutnoj većini.⁸³ Vodeće strukture u historiografiji još su nazivane – čak – i *Fiumani-Ungharesi*.⁸⁴

No, nisu se "dali" ni hrvatski pojedinci, pa je takav razvoj političke situacije presudne 1848. g. ipak rezultirao pohrvaćivanjem riječke gimnazije, koju su pohađala i djeca iz anacionalnoga sloja.⁸⁵ Štoviše, dvije godine kasnije osniva se riječka hrvatska Čitaonica.⁸⁶

Novi su uvjeti međutim nepogodni za interese riječkoga patricijata, iako i dalje priznaje samo vlast u Pešti i ne prihvaća odluku Hrvatskog sabora o uspostavi banske vlasti ni na ostalome dijelu Kvarnerskoga primorja, tj. do iza Novoga Vinodolskog.⁸⁷ Također, odlučuje da će gradom upravljati po zakonima koje donosi Ugarska vlada te da će plaćati poreze, ali Ugarskoj. No, dio tadašnjeg Ugarskog primorja, točnije gradovi Bakar i Novi Vinodolski, nacionalno svjesni pristaju na pridružnje Banskog Hrvatskoj, priznajući pri tome njene institucije, a žitelji se deklariraju kao Hrvati.⁸⁸ Uz to, nadležnost Bakarskoga municipija odnosi se na prostor sve do istočne obale Rječine, kako smo već ranije naveli. Riječki patricijat, s druge strane,

⁸¹ Jedan od takvih primjera bio je i prijedlog za izgradnju željezničke mreže koji je dolazio iz toga sloja i koji se prvi put čuo od znamenitog riječkog gospodarstvenika Andrije Ludovika Adamića 1825. godine. Kako je takav poduhvat iziskivao golema sredstva koja Banska Hrvatska nije imala, Riječani se oslanjaju na centralnu vlast u Carevini, onu u Beču. No, ona svoj interes vidi isključivo u svojoj tršćanskoj luci i stoga golema sredstva ulaže u projekt izgradnje željezničke pruge koja je trebala povezati Beč s Trstom; projekt je dovršen 1857. godine. Bernard STULLI, *Željezničke veze Rijeke s zaleđem*, u: 110. god. Riječke željeznice 1873-1983., Rijeka, 1983., str. 17.

⁸² *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 214.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto, str. 208.

⁸⁵ Petar STRČIĆ, *Koja je prva riječka gimnazija*, Rijeka, 1992.; Vesna MUNIĆ, *Rijeka u doba bana Josipa Jelačića (1848.-1859.)*, Rijeka, VIII, 2, Rijeka, 2003., str. 115-130.

⁸⁶ *Spomen knjiga pedesetgodišnjice Narodne čitaonice Riečke*, Rijeka, 2000. (pretisak).

⁸⁷ Petar STRČIĆ, *Kvarnersko ili hrvatsko primorje*, Sušačka revija, XIII, 50/51, Rijeka, 2005., str. 81.

⁸⁸ B. Janjatović, n. dj., str. 41.

štiteći samo svoje uske gospodarske te političke interese, ne pristaje na novonastala politička zbivanja te njihov glavni zadatak postaje očuvanje samo riječke, tj. svoje patricijske autonomije.⁸⁹ I sve to unatoč činjenici da u Rijeci i dalje živi apsolutno većinsko hrvatsko stanovništvo; konkretne podatke donosimo u nastavku.

Interesi patricijata međutim bivaju osobito ugroženi 1849. godine, kada je nova, hrvatska vlast osnovala upravnu jedinicu – Riječku županiju – pa je tada ukinuto Ugarsko primorje.⁹⁰ Nova se vlast isto tako trudila probuditi ili osnažiti postojeće nacionalne osjećaje kod stanovništva tadašnje Rijeke i zaleđa koji bi tako poduprli povratak Rijeke u sastav matice zemlje.⁹¹

Navedenih dvadesetak obitelji – miješanoga nacionalnog sastava – bilo je i dalje uglavnom anacionalnoga sastava. Dopisnik Gajevih zagrebačkih novina iz 1850. g. uočava: pripadnicima toga sloja svejedno je jesu li Turci ili Kinezi, samo da nisu Hrvati, kao što je većina Riječana, pučana.⁹² O njima se pripadnik upravo te vladajuće strukture, pa i srodnik pojedinih obitelji, ali hrvatski nacionalno svjestan odvjetnik Erazmo Barčić,⁹³ očitovao na pomalo duhovit način: "Ona nema druge domovine do interesa, zbir njenih krijeposti je račun, njen nauk se svodi na pravilnik mjenjačnice, žrtve za domovinu za nju su ludosti i ništa je ne može ganuti više od biltena burze."⁹⁴ I prema riječima Ernesta Sestana, talijansko-talijanaški orijentiranoga povjesničara, članovi navedene skupine "voljeli su više dalekog gospodara nego poznatog i bližeg; govorili su talijanskim riječkim dijalektom, ali je većina sigurno govorila ili razumijevala hrvatski; teško je reći kakva je bila njihova nacionalna svijest: bili su Fiumani i samo Fiumani..."⁹⁵ O toj vodećoj strukturi Danilo Klen, hrvatski povjesničar za period nakon 1848. godine, kaže: "Gradeći se poslušnom i odanom prema caru, ona se pretvara da sluša i novu hrvatsku vlast, kao što je slušala mađarsku."⁹⁶

⁸⁹ Ideja autonomastva dobit će svoju formulaciju u spisu *Voti e bisogni di Fiume (Želje i potrebe Rijeke)* objavljenom u Rijeci 1860. g. Njegov se autor zalaže za očuvanje riječke autonomije i naglašava da samo Riječani smiju odlučivati o sudbini svog grada, a oni žele da Rijeka bude pridružena Ugarskoj. M. Marjanović, *Rijeka*, n. dj.; *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 218.

⁹⁰ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212.

⁹¹ Banska Hrvatska u XIX. st. definitivno postaje matica – zemlja, odnosno matica domovina za Hrvate. J. Šidak, V. Foretić, J. Grabovac, I. Karaman, P. Strčić, M. Valentić, n. dj., str. 72.

⁹² *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 213.

⁹³ Irvin LUKEŽIĆ, *Erazmo pl. Barčić*, Dometi, 9, VII-XII, Rijeka, 1999., str. 97-116; Saša DMITROVIĆ, *Erazmo Barčić. O stogodišnjici njegova rođenja*, Sušačka revija, XIII, 49, 2005., str. 96.

⁹⁴ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 213.

⁹⁵ Isto, str. 208.

⁹⁶ Danilo KLEN, *Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine*, Jadranski zbornik, 1, Rijeka – Pula, 1956., str. 231.

Na njih ne djeluje ni jedan narodni preporod – ni hrvatski, ni mađarski, ni talijanski *Risorgimento*.⁹⁷

Uz spomenutu riječku Čitaonicu, važan izvor hrvatstva tadašnje Rijeke bila je i tamošnja gimnazija.⁹⁸ Pitanje njezina ukidanja pokrenuto je 1867. godine, koja je u gradu i okolici obilježena promađarskim demonstracijama svjetine, kako smo ranije naveli, zavedene od mađarskih agitatora; podršku za to imali su u spomenutom kraljevskom povjereniku Eduardu Csehu.⁹⁹ Naravno, služeći se hrvatskim jezikom u sredini gdje se vladajuća struktura svim silama odupirala svemu što je hrvatsko, gimnazija je bila trn u oku svim onima koji su Rijeku željeli učiniti mađarskim gradom. Počele su se pojavljivati i glasine o napadu na gimnaziju. Njen tadašnji ravnatelj, Antun Mažuranić,¹⁰⁰ isprva se na njih nije osvrtao, no nakon što ga je preko njegova brata Matije Mažuranića¹⁰¹ Gašpar Matković¹⁰² javno upozorio na moguće neprilike, počeo ih je ozbiljnije shvaćati. Neposredan povod upadu u gimnaziju i njenu demoliranju bilo je oslobađanje trojice njenih učenika, trojice "hrvatskih sinova" iz zatvora. Ta su trojica gimnazijalaca bila uhićena, između ostalog, i zbog noćnoga hodanja po gradu, pjevanja hrvatske, ali i talijanske pjesme, te neprestanoga uličnog urlikanja.¹⁰³ Zavedena svjetina, koja se nije mirila s takvom odlukom suda, odlučila je "uzeti pravdu u svoje ruke" i krenuti za oslobođenim učenicima koji su – s komesarom policije – utočište pronašli u zgradi gimnazije. Pri upadu cijenu su platili školski inventar i registratura, a bilo je i pljačke.

⁹⁷ Klasičan primjer nacionalnoga kolebanja jest vrlo istaknuti istarski povjesničar, publicist i kanonik iz Barbana: Petar STRČIĆ, *Stankoviz, Stancowiz, Stankovich*, Istra, sv. 12, Pula, 1974., str. 44-53, sv. 5, 1976., str. 8-32.

⁹⁸ Gimnazija u Rijeci započela je s radom u rujnu 1627. godine, s osnivanjem isusovačkog kolegija sa šest gimnazijskih razreda. Pod isusovačkim patronatom djeluje do 1773., kada red biva ukinut te gimnazija dolazi u ruke države. Godine 1825. ugarska vlada, u čijoj se nadležnosti Rijeka tada nalazila, dala je gimnaziju gradu Rijeci. O tome usp.: A. Rački, *Povijest*, n. dj., str. 152; Petar STRČIĆ, *Prva gimnazija u Rijeci*, Rijeka, 1997.

⁹⁹ O tome: Maja POLIĆ, *Građa o napadu na hrvatsku gimnaziju u Rijeci 12. lipnja 1867. godine*, Rijeka, VIII, 2, Rijeka, 2003., str. 131-144.

¹⁰⁰ Antun Mažuranić (Novi Vinodolski, 13. VI. 1805. – Zagreb, 18. XII. 1888.), filolog, od 1836. srednjoškolski profesor u Zagrebu, u razdoblju 1861. – 1868. ravnatelj hrvatske gimnazije u Rijeci, sudionik narodnog preporoda, jedan od osnivača Matice ilirske. *Hrvatski leksikon*, II, Zagreb, 1997., str. 86.

¹⁰¹ Matija Mažuranić (Novi Vinodolski, 4. II. 1817. – Feldhof kraj Graza, 17. IV. 1881.), putopisac, poduzetnik u rodnom mjestu, sastavio jednu od najboljih proza preporodnog razdoblja pod nazivom *Put u Bosnu* (1842.). Milutin MAŽURANIĆ, *Matija Mažuranić (1817.-1881.). Brat pjesnika i bana*, Zagreb, 1927.; *Hrvatski leksikon*, II, n. dj., str. 87.

¹⁰² Gašpar Matković, kapelan, u razdoblju 1857. – 1865. poučavao u trsatskoj školi, kasnije je bio senjski kanonik. A. Rački, *Povijest*, n. dj., str. 148.

¹⁰³ HDA, *Namjesničko vijeće*, sv. 8, br. 215, god. 1867.

Promađarski raspoloženi gradski oci željeli su iskoristiti opravdani strah Antuna Mažuranića za učitelje i učenike kako bi zatvorili gimnaziju i na taj način dokinuli nepoželjan izvor hrvatstva u gradu. No, Mažuranić se tome oštro suprotstavio, navodeći primjer iz nedavne prošlosti, kada se takvo rješenje pokazalo nevaljanim. Njegovo stajalište potvrdilo je i Namjesničko vijeće Kraljevine Dalmacije, Slavonije i Hrvatske koje je donijelo odluku da se nastava i dalje održava. O svemu je obaviješten i Beč.¹⁰⁴

7.

Vezano za tadašnju Rijeku, u XIX. st. pojavio se i pojam – “Riječko pitanje”. Ono je uvršteno i u naslove nekih edicija; primjerice, već godine 1870. tiskano je *Izviešće odbora kraljevinskoga za riečko pitanje*, sa zapisnicima i priložima na hrvatskome jeziku.¹⁰⁵ Godine 1898. objavljeni su zapisnici i prilozi *Le deputazioni regnicolari nella questione di Fiume negli anni 1868-1869 e 1883-1884 (Regnikolarno izaslanstvo o riječkom pitanju 1868.-1869. i 1883.-1884.)*.¹⁰⁶ Zatim, zasebno je djelo Ivana Androvića iz 1911. godine,¹⁰⁷ kao i ono Ferde Šišića, koje obuhvaća dva predavanja.¹⁰⁸

8.

O položaju tadašnje Rijeke, o “Riječkome pitanju” i politički tada značajnim Riječanima pisao je dr. F. Rački. Iz njegova pera nastala je i rasprava: *Posebni povjestnički nacrt o gradu Rieci*.¹⁰⁹ Ondje Rački ističe kako Rijeka predstavlja “cjeloviti dio” Trojedne Kraljevine, a namjeravao je povijesnim, etničkim i gospodarskim izvođenjima i potkrijepiti tu tvrdnju. U burnoj političkoj raspravi o pitanju pripadnosti grada Rački predlaže da se stvori zaključak koji bi išao u prilog obrani hrvatskog prava na Rijeku. Pokušaji riječkih zastupnika koji su ovaj put došli u Hrvatski sabor da se obrate na talijanskom jeziku izazvali su prosvjede i negodovanje u zastupničkim klupama i na galeriji.¹¹⁰

¹⁰⁴ M. Polić, *Grada o napadu*, n. dj.

¹⁰⁵ *Izviešće odbora kraljevinskoga za riečko pitanje*, Zagreb, 1870.

¹⁰⁶ *Le deputazioni regnicolari nella questione di Fiume negli anni 1868-1869 e 1883-1884*, Fiume, 1898.

¹⁰⁷ Ivan ANDROVIĆ, *Riečko pitanje prema Hrvatskoj i Ugarskoj u povijesti i u politici od postanka do dana današnjega*, Rijeka, 1911.

¹⁰⁸ FERDO ŠIŠIĆ, *Hrvati i Mađari od god. 1790. do 1873. te Rijeka i riječko pitanje od god. 1790. do 1870. Sa priloženom “krpicom”*, Zadar, 1913.

¹⁰⁹ Franjo RAČKI, *Posebni povjestnički nacrt o gradu Rieci*, Zagreb, 1861.

¹¹⁰ Neki zastupnici su smatrali da bi se Riječanima moglo iznimno dopustiti da govore talijanskim jezikom, no drugi su bili odlučno protiv toga. Kad je narodnjačka većina glasovanjem odlučila da neće slušati izlaganja “u tudjemu jeziku”, riječki su zastupnici napustili sabornicu. *Kronologički i alfa-*

Rački je 1867. g. objavio knjigu *Rieka prama Hrvatskoj*,¹¹¹ koja je tiskana 1869. u njemačkome prijevodu.¹¹² Posvetio ju je "Riečanom, hrvatskim sugradjanom, istinito ljubećim svoj rod i zavičaj". U predgovoru je istaknuo: "Poslije god. 1860 mnogo se je govorilo i pisalo o državopravnom odnošaju grada Rieke prama Hrvatskoj i kruni Ugarskoj. Naš sabor i njegov kraljevinski odbor branio je i brani, da je Rieka sastavni dio Hrvatske, tiem i trojedne kraljevine, pa da samo kroz ovu pripada zajedničkoj kruni ugarskoj. Suprotivno drži ugarski sabor i njegov kraljevinski odbor, da je Rieka sastavni dio kraljevine Ugarske, jer da je bila ovoj neposredno utjelovljena po kraljici Mariji T. poveljom od 23. travnja 1779, a ovo neposredno pridruženje uzakonjeno čl. 4. ugarskoga sabora od god. 1807. Tako je Rieka postala glavnom točkom priepornom u neizravnanoj državopravnoj razmirici izmedju jedne i druge kraljevine." Na temelju iscrpnih analiza, popraćenih nizom izvornih dokumenata u prilogu, Rački je zaključio "da je Rieka ne samo po povjesti i po pravu, nego i po svojem položaju, po narodnosti i po materijalnom probitku sastavni dio Hrvatske."¹¹³

Prema pisanju *Narodnih Novina* od 18. prosinca 1866., Strossmayer je rekao u Hrvatskom saboru da nema "ni Hèrvata, ni Sèrbina, koji nebi pripravan bio, odsjeći si prije desnu ruku, nego dati da se Rieka odkine".¹¹⁴ Osim toga, "Rieka se je god. 1777. radovala, što je Hrvatskoj utjelovljena" – pisao je Rački u zagrebačkome *Pozoru* 30. siječnja 1867.¹¹⁵

9.

O tadašnjoj Rijeci i Riječanima govor je i u dopisivanju između Račkoga i Strossmayera, koje je objedinjeno pod naslovom *Korespondencija Rački – Strossmayer*. Povod za njezino objavljivanje bilo je obilježavanje 100. godišnjice rođenja F. Račkoga; tako su tiskana četiri sveska, od 1928. do 1931. godine. Izdanje je to JAZU, u okviru nakladničke cjeline *Posebna djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Opera Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium separatim edita)*. Urednik i priređivač *Korespondencije* bio je vrlo ugledni sveučilišni profesor dr. Ferdo Šišić, i sâm Akademijin redoviti član. Prva je knjiga objavljena 1928., a sadržajno se odnosi na

betički našastari k stenografičkim zapisnicima sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije za trogodište 1865.-1867., Zagreb, 1898. – 1902., str. 254.

¹¹¹ Franjo RAČKI, *Rieka prama Hrvatskoj*, Zagreb, 1867.

¹¹² Isti, *Fiume gegenueber von Croatien*, Zagreb, 1869.

¹¹³ Isti, *Rieka*, n. dj., str. 134.

¹¹⁴ *Narodne Novine*, XXXII, 290, Zagreb, 18. 12. 1866.

¹¹⁵ *Pozor*, VI, 25, Zagreb, 30. 1. 1867.

vrijeme od 6. listopada 1860. do 28. prosinca 1875. Drugi svezak iz 1929. odnosi se na period od 6. siječnja 1876. do 31. prosinca 1881. Treća, tiskana 1930., odnosi se pak na razdoblje od 5. siječnja 1882. do 27. lipnja 1888., a četvrta iz 1931., na vrijeme od 2. srpnja do 15. veljače 1894.¹¹⁶

10.

Tako godine 1866. Strossmayer svojega prijatelja obavještava da se u Pešti susreo s Franjom/Ferenzom Deákom.¹¹⁷ Na temelju Strossmayerova objašnjenja kako nije bio u prigodi s Deakom detaljnije razgovarati jer je ovaj "hrlio u sjednicu", te naglašava da mu je o Rijeci ipak "svoje mnijenje rekao"¹¹⁸ zaključujemo da je riječko pitanje bilo iznimno bitno, s obzirom na to da je u kratkome vremenu njihova razgovora ipak to bilo, čini se, glavno pitanje.

O namjeri Račkoga da tiska sadržaj vezan za Rijeku saznajemo iz Strossmayerova pisma, u kojem ovaj savjetuje Račkoga da ipak što prije tiska "ono što o Rijeci rekosmo", objašnjavajući to svojom bojazni: "slutim iz nekih znakova, da bi moglo biti, da car Rijeku dá Madžarom onim istim prijekim putem, kojim je dao i Međimurje."¹¹⁹ Koliko je Strossmayer revoltiran postojećim političkim prilikama u vezi s tadašnjom Rijekom, saznajemo iz nastavka pisma, u kojemu navodi kako bi on sâm napisao članak naslovljen "Teritorijano pitanje Hrvata i najnoviji događaji", no strahuje da bi se saznalo kako je upravo on autor.¹²⁰ Također, vezano uz riječku gimnaziju, zagovara kako bi Antun Mažuranić trebao utjecati na to da dubrovački profesor Pulić – za kojega Šišić u bilješci tumači da je riječ o dubrovačkome profesoru Đuri Puliću (1816.

¹¹⁶ Sve knjige sadrže predgovor, ispravke, sadržaj te dodatak. Te su stranice obilježene rimskim brojevima. Tako ih prva knjiga ima 28, druga 23, treća 20 i četvrta 28. U nastavku prve knjige nalazi se 414 stranica, druge 446, treće 424, a četvrte 528 stranica. Na kraj knjiga uvrštena su kazala imena.

¹¹⁷ U ožujku i travnju 1861. *Gazzetta di Fiume* donosi raspravu Ferenc Deáka, pod naslovom: *Zágráb-megyé körlevele és az egyesülés* (Okružnica Zagrebačke županije i ujedinjenje), i to u prijevodu na talijanski jezik – *Memorandum di F. Deák* (*Memorandum F. Deáka*) (*Gazzetta di Fiume*, 82-95, I, Fiume, 28. 3. – 13. 4. 1861.) Isti je tekst preveden i na njemački jezik te je objavljen u Beču kao posebna brošura, pod naslovom *Denkschrift über das Verhältniss zwischen Ungarn und Kroatien* (*Spomenspis o odnosu između Ugarske i Hrvatske*). U raspravi je Deák ustvrdio da je Rijeka "već stotinu godina" pridružena Ugarskoj i da je to stanje zakonski sankcionirano prije "gotovo šezdeset godina", pozivajući se pri tome na povelju Marije Terezije iz 1779. i zakonski članak 4. Ugarskog sabora iz 1807. godine. (Franz von DEÁK, *Denkschrift über das Verhältniss zwischen Ungarn und Kroatien*, 11.).

¹¹⁸ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 2. apr. 1866., *Korespondencija*, I, str. 32.

¹¹⁹ *Strossmayer Račkomu*, Rogatec, 1. aug. 1861., isto, str. 35.

¹²⁰ Isto.

– 1883.)¹²¹ – bude premješten vjerojatno u njegovu gimnaziju.¹²² U pismu iz godine 1874. Strossmayer navodi kako je iz Rima dobio poziv da se pridruži i Puliću, i to ili u Rijeci ili u Trstu, stoga zaključujemo da je Pulić ipak došao u Rijeku, ali ne znamo u kojemu svojstvu.¹²³

I u sljedećem pismu Strossmayer ponavlja molbu Račkome da što prije tiska brošuru o Rijeci, navodeći kako strahuje da će biti prekasno te da je vrlo lako moguće “da ćemo Rijeku izgubiti poput Međimurja”. Daje i poduži opis prilika: “A ne vjerujte, da se ne traže naše demonstracije. Kad šutimo, vele caru, da smo nemarni i [da nismo] na žrtve pripralni. Biti će Vam Mato, koga pozdravljam, priopćio moje nazore o sadašnjemu našem položaju. Ja se ničemu zasada ne nadam, te ni malo ne zdvajam, jerbo pobjeda od danas il sutra, nije pobjeda konačna. Il smo vrijedni pobjede il nevrijedni. Činimo svaki pojedini, da budemo je svaki dan vredniji. Ne plašimo se i ne zdvajamo.” I u pismu iz ožujka 1867. Strossmayer ponovno požuruje Račkoga zapitkujući kada će svjetlo dana ugledati brošura o Rijeci te mu savjetujući kako bi bilo “znamenitija” njezina poglavlja tiskati i u *Pozoru*.¹²⁴

Strossmayer prenosi i stajališta Julija Andrassyja i spomenutoga Deáka, te ističe kako bi Rijeka trebala bit “portus liber”, administrativno s nama spojen, ‘gesetzlich zur gemeinschaftlichen Krone gehörig’.¹²⁵ Biskup tako ističe: “nigda dopustiti ne možemo, da se adm(inistrativno) il legisl(ativno) od nas odcijepi.”, te dodaje – “Spadati dakako ćemo skupa s ostalom zemljom i istim načinom pod općenitu krunu. Ma što drago [mu] s Rijekom bilo, uplivom Madžara odzvonilo je nauvijeke svakomu sporazumljenju.”¹²⁶ Strossmayer ponovno govori o brošuri Račkoga o Rijeci, izražavajući želju da je vidi, ako je tiskana.¹²⁷

¹²¹ Đuro (Juraj) Pulić (Dubrovnik, 14. prosinca 1816. – Rim, 24. svibnja 1883.) tridesetih je godina XIX. st. u Zadru završio filozofiju i teologiju, a doktorirao teologiju na Augustineumu u Beču 1842. godine. Njegov čitav radni vijek vezuje se uz gimnazije. Tako je predavao u gimnaziji u Dubrovniku, a od 1851. u zadarskoj gimnaziji, gdje je bio i ravnatelj. Kao borac za širenje hrvatskoga jezika po školama diljem Dalmacije bio je izabran za zastupnika dubrovačkoga i cavtatskoga kotara u Dalmatinskom saboru, ali takva njegova djelatnost rezultirala je izgnanstvom u Trento. Ondje je također bio ravnateljem gimnazije. Bio je kanonikom rimskoga Zavoda sv. Jeronima te član više akademija u Italiji, zatim, u Parizu i Beču. Od znanstvene djelatnosti bavio se problemima jezika, i to sa stajališta filozofije znanosti. *Hrvatski leksikon*, II, n. dj., str. 330.

¹²² Isto.

¹²³ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 21. juna 1874., isto, str. 313.

¹²⁴ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 29. marta 1867., isto, str. 41.

¹²⁵ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 2. aprila 1867., isto, str. 42.

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 16. apr. 1867., isto, str. 44.

Vezano uz izbore 1871. godine, Rački kazuje kako su ga predložili u Riječkoj županiji, u kojoj je, sudi, "uspjeh izvjestan", ali on se "teško laća toga posla znajući unprijed, kako će nam biti težak položaj u toli zamršenom stanju".¹²⁸

Početkom siječnja 1872. godine Rački obavještava Strossmayera kako je "na Novo ljeto" predana promemorija, koju ima u prijepisu te ju šalje biskupu; po pitanju Rijeke odlučeno je "da se imade ovo pitanje riješiti putem delegacija, a dotle neka se puste ondje hrvatske oblasti i zavodi".¹²⁹ U bilješci Šišić pojašnjava: "Pitanje državno-pravne pripadnosti primio je hrvatski sabor 1870. samo provizorno. Na Rijeci bilo je tada sjedište riječko-modruške županije, sudbenoga stola i hrvatske gimnazije."¹³⁰

Kako bilježi Šišić, Hrvatski je sabor 9. srpnja 1872. kao člana regnikolarne deputacije imenovao i Strossmayera.¹³¹ On će u idućem pismu mirnijim tonom govoriti o planovima deputacije smatrajući kako "Još nije ništ izgubljeno."¹³² Jedna od točaka bila je i o pitanju Rijeke, pa tako smatra neka "u Rijeci naše oblasti i naš gimnazij da ostanu; da Rijeka u nas bude zastupana i apelacija Riječana da bude u Zagrebu, kô što je bila prije 1848;".¹³³ Vezano uz pojam *zastupanje*, Šišić u bilješci pojašnjava kako to znači da Rijeka bira te šalje svoje zastupnike u Hrvatski sabor; uz pojam *apelacije* stavlja znak jednakosti između apelacijskoga suda i banskoga stola, dok bi za Rijeku kasacijski sud bio u Pešti.¹³⁴ Nadalje, Šišić precizira Strossmayerove riječi te navodi kako je on time namjeravao reći da u Rijeci "bude uređen ugarsko-hrvatski kondominij."¹³⁵

U *Korespondenciji* je bilo riječi i o gospodarskim pitanjima. Tako Strossmayer piše da dijeli mišljenje F. Račkoga oko riječkoga pitanja, no sumnja u to da će Mađari dozvoliti "da imamo u našem primorju neodvisnu primorsko-trgovačku oblast, prema to sama stvar zahtijeva", sumnjajući i u to da će Primorci to braniti onako kako bi bili "dužni".¹³⁶

Kako piše Rački, očigledno se stvar s deputacijom u studenome 1872. godine razvijala pozitivno, navodeći kako su uz Strossmayerova stajališta pristali ne samo "naši ljudi", već i unionisti; zaključuje: "Prvi je korak sretan; dakako, sada će visiti

¹²⁸ Rački Strossmayeru, Zagreb, oko 18. apr. 1871., isto, str. 134.

¹²⁹ Rački Strossmayeru, Zagreb, 8. jan. 1872., isto, str. 134.

¹³⁰ Isto, str. 135.

¹³¹ Strossmayer Račkomu, Rogatac, 11. jula 1872., isto, str. 187.

¹³² Strossmayer Račkomu, Rogatac, 19. jula 1872., isto, str. 187.

¹³³ Isto, str. 187, 188.

¹³⁴ Isto, str. 188.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ Strossmayer Račkomu, Budimpešta, 25. okt. 1872., isto str. 190.

o ustrajnosti naših ljudi i o Mađžari.¹³⁷ No, diskretno prigovara biskupu da o pitanju Rijeke potpuno šuti.¹³⁸ Strossmayer o tome u idućemu pismu podrobnije govori. Pitanje Rijeke bit će tema sastanka deputacija, no Strossmayer je realan i trezveno izjavljuje kako o potpunome dobivanju grada nije oportuno pregovarati strahujući da bi Mađari “polak lude i nami štetne nagodbe, mogli agitaciju proti nami u Rijeki inscenirati, buduć nagodba veli, da pri rješenju riječkoga pitanja imaju prisustvovati i Riječani”; dodaje: “Lako ćete dokučiti, da bi Mađžari na Rijeci lako postići mogli, il da se ne bira (u Hrvatski sabor, kao što je do sada bio slučaj, pojašnjava u bilješki Šišić) il da izabrani u Pešti deklariraju, da ne ćeju s nami ništ imati (kao što su to najavili na sjednicama regnikolarnih deputacija 1869 i 1870. godine, kazuje Šišić).”¹³⁹ Stoga to treba zaobići.

Stanovništvo Rijeke, piše Rački, nezadovoljno je radom Hrvatskoga sabora; ali ono “još šuti jedino zato, što se uzdaje u neke od svojih ljudi, imenito u Vas. Ali veoma uzbunjenim srcem iščekuju radnju regnikolarne deputacije. Nema sumnje”, kazuje dalje, “da će se Narodna stranka kompromitovati i raspasti, ako pokaže kod revizije svoju popustljivost.”¹⁴⁰

Pojašnjenje epizode u Bečkome parlamentu od 18. studenoga 1872., kada se zastupnik opozicije, Csernátorny, bunio protiv uporabe njemačkoga jezika od strane osobe ovlaštene za Rijeku, daje Šišić pojašnjavajući razlog dopuštanja sucu apelacijskoga suda, Batagliariniju, da o riječkim pitanjima govori njemačkim jezikom.¹⁴¹ Naime, interpretirajući objašnjenje koje je dao ministar pravde Pauler, kaže kako je sucem apelacijskoga suda za Rijeku – koji se nalazi u Pešti – postao spomenuti Batagliarini, koji ne poznaje mađarski jezik; s obzirom na to da preostali suci ne poznaju njegov, talijanski, dozvoljeno mu je bilo da govori njemačkim jezikom.¹⁴² Zastupnik Csernátorny to ne odobrava i smatra taj čin podupiranjem germanizacije.¹⁴³

U *Korespondenciji* je riječ i dalje o riječkoj gimnaziji, o čijemu je ukidanju bilo riječi u pravaškome listu *Sloboda*, koji izlazi u Sušaku. Tako Rački navodi kako je

¹³⁷ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 8. nov. 1872., isto, str. 191.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 13. nov. 1872., isto, str. 195.

¹⁴⁰ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 13. sept. 1872., *Korespondencija*, IV, str. 456.

¹⁴¹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 28. nov. 1872., *Korespondencija*, I, str. 197.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Isto. U pismu Strossmayera Račkome nalazi se dodatak, koji potpisuje Ivan Tkalčić. Govor je o njegovu posjetu Rijeci i susjednome Grobničkom polju, gdje je, zahvaljujući župniku Marku Juretiću, pogledao znamenitosti te crkveno odijelo, među kojima su i tri “prekrasno vezene kazule”, koje bi taj župnik ustupio Strossmayeru ako mu on pošalje nove. *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 27. jula 1875., isto, str. 367.

“riječka hrvatska gimnazija zazorna i riječkim Talijanomanom i Madžarom. Riječani su joj otkazali stan u dojakošnjoj zgradi.”¹⁴⁴ O značenju te gimnazije i njezinoj nužnosti “ne samo za Hrvate u Hrvatskoj, nego osobito za Hrvate i Slovence u Istri i primorju” govorit će i biskup Juraj Dobrila,¹⁴⁵ i to s tadašnjim kardinalom i banom, prigodom posjeta Zagrebu.¹⁴⁶ No, neprilike se s gimnazijom nastavljaju. Tako Rački piše da je i vlada zapala u neprilike, s obzirom na to da su Riječani otkazali njezine dosadašnje prostorije; navodi kako taj njihov čin nema opravdanja, jer dotadašnja gimnazijska zgrada pripada isusovačkome redu, “a kako takova pripala je uz ostala dobra našoj zemlji”.¹⁴⁷

O političkoj situaciji i prilikama 1883. godine u svojem pismu progovara i Strossmayer: “Tužni događaji u Zagrebu i okolo njega samo su simptomom teške i smrtno bolesti, koja u samoj nutarnosti naših odnošaja leži i narodu našem očevidnom propasti prijati. Mnogo smo dašto tomu i sami krivi; kriva je napose ona stranka, koja se u nečuvenoj svojoj tromosti i trulosti nije znala dost energično oprijeti tuđoj oholosti i bahatosti, koja je sad već mislila, da može sve kod nast izvesti, što joj se samo sviđi. Ta je partaja, da gospodarstvo svoje uzdrži, ne samo laskala Pešti, nego je u izborih pravi otrov i pravu pošast širila u zemlji.” No, Strossmayer sada ocjenjuje kako je trenutak “da sve partaje u zemlji, napose bolji i plemenitiji njezini članovi, ozbiljno o tomu misle, kako bi se složili i pogibelj skrajnu, koja zemlji prijati, uspješno od nje odvratili”.¹⁴⁸ Stoga je sastavio krucijalne točke oko kojih bi se, po njegovu sudu, trebale složiti stranke. A treća po redu točka odnosi se na Rijeku. Strossmayer tako predlaže da se to njezino pitanje zakonski riješi na takav način da ne samo “uzdržimo na Rijeci županiju i gimnaziju, nego da i sudovi naši imaju stari svoj upliv i da Riječani budu prisiljeni na naš sabor slati svoje poslanike”.¹⁴⁹ No, u do-

¹⁴⁴ Rački *Strossmayeru*, Zagreb, 20. maja 1880., Korespondencija, II, str. 279.

¹⁴⁵ Juraj Dobrila rođen je 16. travnja 1812. u Velome Ježenju, u Pazinštini, a preminuo 13. siječnja 1882. u Trstu. Doktorirao je teologiju u Beču na Augustineumu, a 1857. postao je porečko-pulskim, a 1875. tršćansko-koparskim biskupom. Najznačajniji je preporoditelj istarskoga područja druge polovine XIX. stoljeća, Od 1861. bio je članom Istarskoga sabora (za potonju Istru s Kvarnerskim otocima; sjedište u Poreču) i bečkoga parlamenta od 1873. godine. Zagovarao je ravnopravnost hrvatskoga i slovenskoga jezika s talijanskim; ukazivao je na tešku gospodarsku situaciju u Istri. Utjecao je na pokretanje prvih hrvatskih glasila u Istri (kalendar *Istran* 1869. i list *Naša sloga* 1870.). Njegovo je najvažnije djelo molitvenik *Otče, budi volja Tvoja!*, pisan hrvatskim jezikom. O njemu vidi: Cvjetko RUBETIĆ, *Vjekopis Dr-a Jurja Dobrile biskupa tršćansko-koparskoga prije porečko-puljskoga*, Zagreb, 1882., str. 2-4; *Istarski preporoditelj Juraj Dobrila 1812-1882*, Pazin, 1985.

¹⁴⁶ *Strossmayer Račkomu*, Rogatac, 22. jula 1880., Korespondencija, II, str. 289.

¹⁴⁷ Rački *Strossmayeru*, Zagreb, 25. jula 1880., isto, str. 291.

¹⁴⁸ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 30. sept. 1883., Korespondencija, III, str. 80.

¹⁴⁹ Isto, str. 82.

datku pismu napominje da na temelju nekih znakova zaključuje kako će na bansku stolicu biti vraćen Pejačević; a on bi bio za to da se središte Riječke županije prenese u Ogulin.¹⁵⁰

Rački obavještava Strossmayera da se, nakon neprihvatljivoga zaključka Ugarskoga sabora u listopadu 1883. godine, sastao klub Neovisne narodne stranke kako bi se donijela odluka o zauzimanju položaja nakon "toga nasilja Ugarske": da li ostanu pri dosadašnjim zahtjevima – revizija Nagodbe "u smislu samostalnosti financija, komunikacija i t. d.", ili da se "zauzme odrešitiju opoziciju".¹⁵¹ O tome je li Ugarska Hrvatskoj otkazala Nagodbu obustavom Ustava raspravljalo se na strogo znanstven način, dodaje Rački; savjet je zatražen i od "najboljih pisaca i pravoslovaca".¹⁵² Budući da rasprava ipak nije vodila ničemu, Rački je sastavio prijedlog koji Strossmayeru u pismu u cijelosti donosi. I tu je spomenuta Rijeka, za rješavanje čije će sudbine biti odabrana regnikolarna delegacija; a ona će s ugarskom delegacijom "sastaviti presloge o preinačenju državnopravnoga odnošaja u navedenom smislu".¹⁵³

U *Korespondenciji* je govor i o Rijeci u crkvenome pogledu. Naime, biskup navodi kako "premjesti l' se ili premine l' Posilović,¹⁵⁴ nema dvojbe, da će i Rijeka izgubljena biti za hrvatsku crkvu".¹⁵⁵

Šišić bilježi u *Korespondenciji* kako je početkom kolovoza 1885. godine Rijeku posjetio prijestolonasljednik Rudolf.¹⁵⁶ Tom prigodom tadašnji ban nije prijestolonasljedniku uputio pozdrav, što mu Strossmayer zamjera.¹⁵⁷

Na Nagodbu iz 1868. godine Strossmayer se žestoko obrušio: "Ova je Nagodba hrpa papira, kojom Madžari – s oproštenjem – dupe taru, a koja narodu našem nigdar ne koristi i uhar biti ne može. Protivno je puki san, i to ne san zdravoga čovjeka,

¹⁵⁰ Isto, str. 82, 83.

¹⁵¹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 18. nov. 1883., isto, str. 99.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Isto.

¹⁵⁴ Riječ je o Jurju Posiloviću (Ivanić Grad, 24. travnja 1834. – Zagreb, 26. travnja 1914.). Doktorat iz teologije postigao je u Beču 1861. godine. Bio je jedan od pokretača Hrvatskoga književnog društva Sv. Jeronim 1868. god. i urednik *Katoličkoga lista* od 1872. do 1875. godine. Bio je i redoviti profesor zagrebačke bogoslovije te prvi dekan Teološkoga fakulteta u Zagrebu. Imenovan je biskupom senjsko-modruškim (1876.) i 1894. nadbiskupom zagrebačkim. Zaslužan je za restauriranje zagrebačke prvostolnice, za izgradnju samostana i crkve isusovaca u Zagrebu te za održavanje prvoga Hrvatskog katoličkog kongresa 1900. godine. *Hrvatski leksikon*, II, n. dj., str. 293.

¹⁵⁵ *Strossmayer Račkomu*, Rogatac, 16. jula 1885., isto, str. 187.

¹⁵⁶ *Strossmayer Račkomu*, Beč, o. 24. aug. 1885., isto, str. 190.

¹⁵⁷ Isto.

nego san bolesnika, koji bunca.”¹⁵⁸ Nadalje, “svih naših zala poglaviti je izvor naša nagodba. Tko dalje od nje ne ide, slijepac je po momu mnijenju.”¹⁵⁹

Negdje se u *Korespondenciji* Rijeka tek uzgred spominje; primjerice, kada je riječ o postavljanju novih ravnatelja gimnazije – i u Rijeci, smatra Rački, s time se bespotrebno odugovlači.¹⁶⁰ Zatim, vezano uz sliku riječkoga umjetnika Simonettija,¹⁶¹ koja je u Rijeci izložena,¹⁶² uz izgradnju željezničke pruge Zemun – Ogulin – Senj (Rijeka), čija je gradnja trebala, kako piše Rački, započeti 1874. godine;¹⁶³ tu je govor i o posjetu Račkoga Rijeci¹⁶⁴ te njegovim prijateljima,¹⁶⁵ o imenovanju Aleksandra Fodroczyja za velikoga župana Rijeke,¹⁶⁶ o proputovanjima kroz Rijeku prema primjerice Zadru,¹⁶⁷ kao rodnome gradu baruna Vraniczanyja,¹⁶⁸ kao središtu u kojemu se jedan od Strossmayerovih poznanika školuje u pomorstvu;¹⁶⁹ govor je i o Strossmayerovu posjetu Rijeci,¹⁷⁰ pa o pravaškome listu *Sloboda* koji “izlazi na Sušaku kod Rijeke”,¹⁷¹ o pismu poznanika F. Račkoga, Riječanina Ruttera, koji ima, pretpostavlja se, jednu Rubensovu sliku za prodaju,¹⁷² ali za koju je kasnije utvrđeno da ipak ne pripada tome umjetniku te da nema nikakvu vrijednost.¹⁷³ Zatim ima vijesti o bankarskim poslovima, o kojima u *Korespondenciji* nema konkretnijih podataka.¹⁷⁴ Spominje se boravak senjskoga biskupa Posilovića u gradu na njegovu putu pre-

¹⁵⁸ *Strossmayer Račkomu*, Gorica, 2. jula 1887., isto, str. 314.

¹⁵⁹ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 29. aug. 1887., isto, str. 324.

¹⁶⁰ *Rački Strossmayeru*, Varaždin, 28. juna 1863., *Korespondencija*, I, str. 13.

¹⁶¹ Ivan Simonetti (Rijeka, 22. prosinca 1817. – Venecija, 7. studenoga 1880.) studij likovne umjetnosti završio je u Veneciji 1844., gdje je proveo velik dio svojega života. Na prostoru Italije prikupljao je i restaurirao djela starih majstora, i to za biskupa J. J. Strossmayera. Slikao je minijature i portrete u duhu romantizma i akademizma te sakralne slike. *Hrvatski leksikon*, II, n. dj., str. 423.

¹⁶² *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 19. maja 1871., isto, str. 135.

¹⁶³ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 8. jan. 1873., isto, str. 201.

¹⁶⁴ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 3. juna, 1874., isto, str. 311.

¹⁶⁵ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 13. sept. 1882., *Korespondencija*, IV, str. 24.

¹⁶⁶ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 2. apr. 1875., *Korespondencija*, I, str. 345.

¹⁶⁷ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 24. maja 1875., isto, str. 354.

¹⁶⁸ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 12. maja 1876., isto, str. 23.

¹⁶⁹ *Strossmayer Račkomu*, Rogatac, 16. jula 1878., isto, str. 179.

¹⁷⁰ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 11. marta 1879., isto, str. 207.

¹⁷¹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 9. apr. 1879., isto, str. 217.

¹⁷² *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 10. dec. 1880., *Korespondencija*, II, str. 339.

¹⁷³ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 9. jan. 1881., *Korespondencija*, IV, str. 459.

¹⁷⁴ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 30. nov. 1872., *Korespondencija*, II, str. 433.

ma Zagrebu,¹⁷⁵ pisano je o pristašama Stranke prava,¹⁷⁶ o mogućem preseljenju dr. Frankija u Rijeku,¹⁷⁷ o putovanju nadbiskupa Milinovića kroz Rijeku.¹⁷⁸ Uz zapljenu Nugentovih umjetnina, spominje se i tadašnje naselje Trsat.¹⁷⁹ Saznajemo da je neke od Riječana – čije ime nije navedeno – Strossmayer financijski pomagao; tako piše Račkome: “jedan riječki vajar, dobar domorodac, rad bi u Rim, da nastavi nauke”, te Račkoga moli da mu tamo pronade smještaj.¹⁸⁰ Negdje je uzgred spomenuto i “Riječko pitanje”.¹⁸¹

O političkim prilikama u Rijeci govor je i u dijelu *Korespondencije*, koji je vezan za pravaša Barčića, a za kojeg Šišić u bilješci navodi da se radi o hrvatskome političaru Erazmu Barčiću (1830. – 1913.), tada sucu u Komorskim Moravicama. U *Korespondenciji* ga prvi put spominje Strossmayer, i to kao suca koji se odrekao sudstva u riječkoj županiji i kreće u Rijeku za advokata.¹⁸² Strossmayer pretpostavlja da je Barčić, koji od njega traži pozajmicu od 400 forinti te je u to doba za njega nepoznat, bio članom Sabora kao pristalica A. Starčevića; stoga dati mu određenu pomoć bilo bi, kaže Strossmayer, “i grehota i ludost”.¹⁸³ Kasnije ipak piše kako mu je taj riječki pravaš objasnio kuda će utrošiti tražena sredstva, pisavši mu o intencijama “naših” pomoraca, dakle Hrvata, da naprave mirnu demonstraciju u trenutku “kad budu iz Stolnoga valjda Biograda došli Madžari u pohode Rijeki, i kad talianomani i Madžari riječki namjeravaju na moru nekakvu madžarsko-talijansku demonstraciju proizvesti”.¹⁸⁴ Cilj hrvatske demonstracije koja se, kako stoji u bilješci F. Šišića, trebala odigrati sredinom mjeseca svibnja 1882., bila je pokazati da more ispred tadašnje Rijeke pripada Banskoj Hrvatskoj, kako objašnjava Strossmayer. Tom prigodom u Riječkome bi se zaljevu nalazila i tri parobroda, koja bi imala “naše” (misli se hrvatske, op. M. P.)

¹⁷⁵ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 24. marta 1887., *Korespondencija*, III, str. 297.

¹⁷⁶ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 27. okt. 1888., *Korespondencija*, IV, str. 42.

¹⁷⁷ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 17. maja 1889., isto, str. 78.

¹⁷⁸ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 11. aug. 1889., isto, str. 86.

¹⁷⁹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 20. aug. 1881., *Korespondencija*, II, str. 403.

¹⁸⁰ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 30. nov. 1861., *Korespondencija*, I, str. 6.

¹⁸¹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 18. dec. 1870., isto, str. 77.

¹⁸² Erazmo Barčić rođen je u Rijeci, 9. lipnja 1830., gdje je i preminuo 6. travnja 1913. godine. U Zagrebu je studirao pravo, nakon čega je bio sudac, a potom odvjetnik u Rijeci. Bio je zastupnik u Saboru u više mandata, a 1906. g. bio je privremeni predsjednik Sabora. Nakon nastanka Austro-Ugarske Monarhije napušta pravašku ideju i priklanja se onoj južnoslavenskoj/jugoslavenskoj. *Hrvatski leksikon*, I, Zagreb, 1996., str. 65. Usp. i bilj. 93.

¹⁸³ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 23. marta 1867., *Korespondencija*, I, str. 39, 40.

¹⁸⁴ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 30. apr. 1882., *Korespondencija*, III, Zagreb, 1930., str. 17.

“zastave, naše napise i.t.d.”.¹⁸⁵ Tu je ideju biskup pozitivno ocijenio: “Meni se stvar dopada”, jer joj je svrha dokazati da je “Kvarner naše more”.¹⁸⁶

Istu ocjenu samoga događaja Strossmayer daje i u idućem pismu te ga je u cijelosti posvetio ideji hrabrih Primoraca rekavši – “i prem sam u novčanoj stisci, ipak bi braći rado pomogao u plemenitoj stvari, koju odobravam”; no, u njemu se pojavljuje sumnja, stoga se pita – “ko za tom stvari stoji? Jesu li to ozbiljni ljudi? Je l’ taj Barčić, koji meni piše, zaista Barčić, deputarac na našem saboru, koji nas tako lijepo i muževno brani?”¹⁸⁷ Zato Račkome napominje neka se o čitavoj stvari informira i u pogledu financijskoga podupiranja ideje učini kako mu “Duh Sveti naložio bude”, dodajući neka im ako je uistinu riječ o E. Barčiću, pribavi sredstva.¹⁸⁸ I unatoč pruženoj materijalnoj pomoći, kako vidimo iz idućega pisma,¹⁸⁹ Rački, kao dobar poznavatelj političkih prilika u samoj tadašnjoj Rijeci i politici koja se oko nje vodila,¹⁹⁰ ocjenjuje kako “ne će imati velikoga praktičkoga rezultata”, jer “Mađžarom je Rijeka faktično predana; oni znadu cijeniti more i morski put te se ne će odanle bez sile istisnuti”.¹⁹¹ Dodaje kako je mnogo truda trebalo da saborska većina prihvati poznati zaključak – za koji Šišić u bilješci tumači da je riječ o provizoriju iz 1870. – prema kojemu je upravu nad Rijekom preuzela zajednička ugarsko hrvatska vlada.¹⁹² Nadalje, Barčić, koji po Strossmayeru spada u “bolje i umjerenije pravaše”,¹⁹³ u bakarskome je listu *Quarnero*, između ostaloga, ukazao na veliko narodno dobrotvorstvo Strossmayerovo, zbog čega bi ga trebali poštovati svi Hrvati. Za Račkoga je ta Barčićeva izjava dokaz za njega željena sukoba u Stranci prava.¹⁹⁴ Kao prilog Strossmayerovu pismu nalazi se i *Nacrt Barčićeva programa za osnutak “Hrvatskoga državnopravnog*

¹⁸⁵ U originalnome pismu umjesto *zastave* stajalo je *zavjese*, kako u bilješci napominje Šišić. *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 30. apr. 1882., isto, str. 18.

¹⁸⁶ Isto, str. 17.

¹⁸⁷ *Strossmayer Račkomu*, Vrpolje, 1. maja 1882., isto, str. 18.

¹⁸⁸ Isto, str. 19.

¹⁸⁹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 14. maja 1882., isto.

¹⁹⁰ Rački je svoja stajališta iznio u spomenutoj knjizi *Rieka prama Hrvatskoj*.

¹⁹¹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 14. maja 1882., *Korespondencija*, III, str. 19.

¹⁹² O tome je i kasnije u korespondenciji bilo riječi, primjerice kada Rački izvještava da je do njega stigla pismeno nepotvrđena vijest kako planirana pomorska manifestacija nije realizirana, s obzirom na to da im parobrodarsko društvo, po njegovoj pretpostavci pod mađarskim pritiskom, nije ustupilo parobrode. Stoga predlaže Strossmayeru da se preko svojega tajnika Wallingera obrati Barčiću s pitanjem gdje je završilo 500 forinti, napominjući da “kada su novci žrtvovani, neka se bar upotrijebe u opću narodnu svrhu”, zatim u pismu *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 11. juna 1882., isto, str. 23 i *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 4. jula 1882., isto, str. 26 i 27.

¹⁹³ *Strossmayer Račkomu*, Rogatac, 2. aug. 1884., isto, str. 139.

¹⁹⁴ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 3. maja 1884., isto, str. 123.

kluba”, koji čini dio zastupnika Hrvatskoga sabora.¹⁹⁵ Ondje stoji da će se članovi Kluba zalagati za to da se ukine riječki provizorij i da se grad vrati matici zemlji.¹⁹⁶ Barčić se spominje i dalje na nekoliko mjesta.¹⁹⁷ O njegovoj sudbini – prema Šišićevu pojašnjenju: “pobio se 9. marta na pištolje s komandantom veteranskoga društva Eduardom Schädle-om nedaleko od Rijeke na istarskoj teritoriji i tom prilikom teško ranjen umr’ o.” – piše Rački kazavši kako je “ludo izgubio glavu. Dvoboj je znak barbarstva, pa i usred tako zvane civilizacije.”¹⁹⁸

Strossmayer spominje i “ništicu” i “kukavca” Cseha¹⁹⁹ – po Šišićevu objašnjenju Eduarda Cseha, mađarskoga političara, koji je bio mađarski povjerenik u Rijeci, a tada se nalazio u Pešti; Cseh se s njime želio sastati, a kako je Strossmayer čuo, on mu je mogao pomoći da se približi caru.²⁰⁰ No, poučen svojim negativnim riječkim iskustvom, Rački ga upozorava da bude oprezan jer je možda riječ o spletkariji.²⁰¹ Već u idućem Strossmayerovu pismu doznajemo da Cseh k njemu dolazi po Lónyayevu nalogu, tražeći od njega da utječe na opoziciju koja bi trebala preko novina umjereno djelovati, da se za Sabor odaberu umjereni zastupnici među kojima će biti manje svećenika te da pod Strossmayerovim utjecajem bude izabrano 15 zastupnika za Ugarski sabor koji su po čudi Lónyaya.²⁰² Strossmayer se, kako je vidljivo iz pisma, zalaže za pomirenje Hrvata i Mađara, ali “samo ako se pošteno i lojalno bude s protivne stranke radilo”; a ne podržava zahtjev o profilu zastupnika za Ugarski sabor i odabiru manje svećenika u Hrvatski sabor.²⁰³ Cseh se nadalje spominje i kao mogući župan Bjelovarske županije,²⁰⁴ a za njega Rački kaže da je u

¹⁹⁵ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 28. sept. 1889., Korespondencija, IV, str. 93, 94.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ *Strossmayer Račkomu*, Osijek, 9. marta 1887., isto, str. 293, 294; *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 24. marta 1887., isto, str. 296; *Izjava Josipa Miškatovića u hrvatskom saboru 1. maja 1885*, isto, str. 395; *Interpelacija Nikole Crnkovića u hrvatskom saboru 13. maja 1885*, isto, str. 396; *Izjava dra. Franje Račkoga (“Pozor” 15. maja 1885, br. 111)*, Zagreb, 14. svibnja, isto, str. 399.

¹⁹⁸ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 12. marta 1892., isto, str. 311.

¹⁹⁹ Eduard Cseh de Szent Katolna bio je mađarski povjerenik na čelu gradske uprave u Rijeci, *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 215.

²⁰⁰ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 6. marta 1872., Korespondencija, I, str. 161. O Csehovome boravku u nekadašnjoj Rijeci vidi: Maja POLIĆ, *Mađaronski izgredi u Rijeci i makarskome zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine*, U: Bakarski zbornik, 9, 2004., str. 7-33; Ista, *Izvješće župana i privremenog upravitelja riječke županije I. Vončine 17. lipnja 1867. Kr. povjereniku E. Csehu za Rijeku, Bakar itd. o mađaronskim izgredima*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, XLV-XLVI, Rijeka, 2005., str. 171-184.

²⁰¹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 12. marta 1872., Korespondencija, I, str. 162.

²⁰² *Strossmayer Račkomu*, Đakovo 14. marta 1872., isto, str. 163.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 16. marta 1872., isto, str. 165.

Rijeci "osramotio naš narod".²⁰⁵ Šišić u bilješci pojašnjava kako je predsjednik ugarske vlade, u želji da dobije upravu nad Rijekom, koristeći se u te svrhe talijanaškim plaćenim demonstracijama uperenim protiv Hrvata, u ožujku 1867. g. u grad poslao kraljevskoga komesara i dvorskoga savjetnika E. Cseha, čime je bio svrgnut riječki veliki župan i predstavnik banske vlasti Bartol Zmajić.²⁰⁶ Daljnja dva pisma pokazuju da Strossmayer nije prihvatio Csehov prijedlog, napominjući: "Sve su to ludorije mađarske."²⁰⁷

Strossmayer piše Račkome kako se pismom obratio Smaiću (u bilj. Šišić objašnjava: Bartol Smaić, veliki župan modruško-riječki, dok u indeksu lica piše: Smaić (Zmajić) Bartol, veliki župan riječki – u tekstu se na nekim mjestima spominje kao Smaić, a negdje Zmajić), te ga je zamolio da "u ime željezničkoga pitanja ureče sjednicu koncem ovoga mjeseca", ali Zmajić mu se nije javio.²⁰⁸ Rački potom navodi kako je bio u Rijeci; dodaje: "U primorju je narodni duh doista budan. Riječka je županija u tom obzoru najbolja" te prenosi Strossmayeru pozdrave Zmajića i njegove supruge.²⁰⁹ Nakon ponovnog posjeta Primorju, Rački piše biskupu: "Smaić i Vaša kuma lijepo Vas pozdravljaju."²¹⁰ Smaić se spominje i nadalje,²¹¹ i to kao jedan od potencijalnih kandidata za ministra u Pešti, prema prijedlogu Središnjega kluba,²¹² dok Strossmayer spominje njegov porok – kartanje, te govori kako je Smaić "neizmjereno lud i lakouman".²¹³ Kasnije, nakon njegove smrti, spominje se njegova supruga, koja je bila u posjedu vrijednih umjetnina naslijeđenih od svog oca, poput dviju Rem-

²⁰⁵ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 23. marta 1872., isto, str. 167.

²⁰⁶ Isto, str. 168.

²⁰⁷ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 10. apr. 1871., isto, str. 171 i *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 16. apr. 1872., isto, str. 174.

²⁰⁸ *Strossmayer Račkomu*, Rim, 6. febr. 1867., isto, str. 38, 39. Bartol Zmajić rođen je u Bakru, 20. lipnja 1813., a preminuo je u Rijeci, 28. travnja 1888. Završio je studija prava u Pressburgu. Niz godina nalazio se na mjestu predsjednika središnje uprave u Rijeci, a 1861. postaje riječki veliki župan. Sudjelovao je u radu banskih konferencija. Od 1860. do 1873. bio je zastupnik Hrvatskoga sabora, a 1866. član je regnikolarne deputacije koja je pregovarala s deputacijom Ugarskog sabora o sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe. *Hrvatski leksikon*, II, n. dj., str. 710.

²⁰⁹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 10. jula 1869., *Korespondencija*, I, str. 81.

²¹⁰ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 15. srpnja 1870., isto, str. 137.

²¹¹ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 23. sept. 1871., isto, str. 142; *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 5. jan. 1874., isto, str. 273; *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 20. dec. 1874., isto, str. 330; *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 19. nov. 1875., isto, str. 384; *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 16. jula 1876., *Korespondencija*, II, str. 36.

²¹² *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 24. sept. 1873., *Korespondencija*, I, str. 243.

²¹³ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 21. juna 1874., isto, str. 313. Ovo se pismo, s nadnevkom 21. juna 1879. na vrhu i 21. juna 1874. g. pojavljuje u II. knjizi *Korespondencije*, str. 221, 222. Kako piše F. Šišić u dodatku, pismo je, zbog nerazumljivosti posljednje Strossmayerove brojke, uvršteno u 1874. umjesto u 1879. godinu.

brandtovih slika.²¹⁴ Kako piše Strossmayer – primorana ih je prodati,²¹⁵ a za kupnju su i Rački i Strossmayer zainteresirani;²¹⁶ za njih su joj spremni platiti i deset puta veću cijenu nego što, prema Strossmayeru, one uistinu vrijede.²¹⁷

11.

Zahvaljujući svomjemu geografskome, odnosno geopolitičkome položaju, povijest grada Rijeke obiluje brojnim dinamičnim događajima, i to od svojih najranijih početaka. Naš je zadatak ovdje bio dati pregled njezine povijesti u dijelu novovjekoga razdoblja, kada postaje glavnim predmetom interesa ekspanzionističkoga mađarskog kapitala. Tada je Rijeka samo grad uz desnu stranu utoka Rječine u Riječki zaljev, a na njezinoj lijevoj strani ističe se tisućljetni Trsat uklopljen u Sušak podno njega, koji – uz poticaj Pešte – naglo izrasta u veće naselje. Apostrofirali smo i burne političke trenutke, sve do 1868. godine – do Hrvatsko-ugarske nagodbe i formalno-pravnoga ulaska tē tadašnje Rijeke u interesnu sferu Pešte. Tada se situacija u gradu zakratko smiruje. Pogled na Rijeku u sredini i drugoj polovici XIX. st. pokazali smo i kroz prepisku dvojice hrvatskih velikana XIX. stoljeća, Franje Račkoga i Josipa Jurja Strossmayera, objavljenu u opsežnome četveroknjižnom djelu. Riječ je o kapitalnim vrelima za povijest Hrvatske, ali i ostale Europe; tu su ocjene brojnih događanja, znamenitih ličnosti te manje poznatih zbivanja i ljudi. Među njima se vrlo otvoreno govori i o pojedincima koji su obilježili riječku svakodnevicu XIX. stoljeća, napose onu političku. S iznenađenjem i zadovoljstvom otkrivamo i to da su obojica velika- na, i onaj u Zagrebu – Rački – i onaj u Đakovu – Strossmayer – ipak bili i “obični” ljudi.

²¹⁴ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 14. dec. 1889., Korespondencija, IV, str. 109.

²¹⁵ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 20. dec. 1889., isto, str. 110.

²¹⁶ *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 24. dec. 1889., isto, str. 155.

²¹⁷ *Strossmayer Račkomu*, Đakovo, 1. jan. 1890., isto, str. 155. Slike gđe Zmajić spominju se i dalje, U: *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 5. jan. 1890., isto, str. 156; *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 7. dec. 1891., isto, str. 292. Ona je fotografije poslala, preko Valušnika (u bilj.: "Andrija Valušnik, umirovljeni činovnik i narodni zastupnik za izb. Kotar Delnice (član Stranke prava)) u Beč knezu Lichtensteinu, kako bi procijenio želi li ih otkupiti za svoju galeriju." *Rački Strossmayeru*, Zagreb, 17. marta 1890., isto, str. 168.

Maja Polić

**Rijeka and the Inhabitants of Rijeka in the Past;
Korespondencija Rački – Strossmayer
(Rački – Strossmayer Correspondence)**

Summary

*Rijeka, a city located along the west bank of the Rječina river, survived numerous masters during its millennia-old history. At the end of the 18th century, it became of interest for the Hungarian capital; thus, as of that time, the political situation in Rijeka had been rather troubled until 1868, when it settled to a certain extent due to the conclusion of the Croatian-Hungarian Settlement. Pursuant to this settlement, Rijeka became corpus separatum in relation to Budapest. Among other sources, the correspondence between two Croatian leading spirits of the 19th century – F. Rački, canon, scientist and politician, and J. J. Strossmayer, bishop, politician and patron of the arts – reveals the situation in Rijeka of that time. The major part of the correspondence may be found in the four-volume book entitled *Korespondencija Rački – Strossmayer*, published in the period 1928–1931 by Academy member and university professor F. Šišić. These books are sources of crucial importance for studying the history of not only Croatia, but also Europe as the whole; they offer evaluations of numerous great events and the activity of many prominent persons, but also of less known events and persons. Individuals who had left a mark on the everyday life (in particular the political one) in Rijeka in the 19th century are also openly mentioned in the correspondence. To our great surprise and satisfaction, we discovered that both correspondents – the one in Zagreb and the one in Đakovo – had been “ordinary” people after all.*

Keywords: *Strossmayer; Rački; Rijeka; the Rijeka Patch.*